

Прогрес на шляху до виконання в Україні статей 7, 8, 24 Конвенції ООН про права осіб з інвалідністю

Звіт за результатами дослідження у п'яти регіонах

Наталія Софій
Лариса Байда
Квітень 2016 року

Національна Асамблея
інвалідів України
www.naiu.org.ua

Зміст

Зміст	2
Скорочення	3
Подяка	3
1. Вступ	4
1.1. Загальні відомості	4
1.2. Методологія	4
2. Узагальнені результати дослідження	9
3. Детальні результати дослідження за регіонами	15
3.1. Результати дослідження в Києві	15
3.2. Результати дослідження в Луганську	20
3.3. Результати дослідження у Львові	25
3.4. Результати дослідження в Одесі	34
3.5. Результати дослідження у Вінниці	42
3. Висновки	47
Додатки	49
Додаток 1: План проведення дослідження у фокус-групах.....	49
Додаток 2: Графік проведення дослідження	50
Додаток 3: Учасники тренінгу з проведення фокус-груп.....	53
Додаток 4: Запитання для обговорень у фокус-групах.....	55
Додаток 5: Консультант EENET	58

Скорочення

ГО	громадська організація
ІПР	індивідуальна програма розвитку (індивідуальна навчальна програма та індивідуальний навчальний план)
КПОІ	Конвенція ООН про права осіб з інвалідністю
КПД	Конвенція ООН про права дитини
ПМПК	Психолого-медико-педагогічна консультація
ФВС	Фундації Відкритого Суспільства
ЕЕНЕТ	організація «Enabling Education Network» - «Мережа інклюзивної освіти»

Подяка

Проведення дослідження було б неможливим без організаційної та консультаційної підтримки Міністерства освіти і науки України, а саме **відділу освіти дітей з особливими потребами**, а також органам управління освіти на місцях:

- Департаменту освіти і науки, молоді та спорту виконавчого органу Київської міської ради (КМДА);
- Департаменту освіти і науки Львівської обласної державної адміністрації;
- Департаменту освіти і науки Одеської обласної державної адміністрації;
- Департаменту освіти і науки Вінницької обласної державної адміністрації;
- Департаменту освіти і науки Луганської обласної державної адміністрації.

Дякуємо Національній асамблеї інвалідів України – постійному партнеру ВФ «Крок за кроком», за допомогу у залученні організацій людей з інвалідністю, участь у проведенні дослідження та написанні фінального звіту.

І, звичайно, дякуємо усім модераторам дослідження, які в стислі терміни якісно та ефективно провели фокус-групи та надали відповідні звіти.

1. Вступ

1.1. Загальні відомості

Ратифікувавши в грудні 2009 року Конвенцію ООН про права осіб з інвалідністю (далі - «КПОІ»), Україна взяла на себе зобов'язання щодо її виконання, у тому числі шляхом розвитку інклюзивної освіти. Уряд України регулярно звітує про виконання КПОІ в Комітет ООН з прав осіб з інвалідністю, а організації громадянського суспільства здійснюють підготовку альтернативного звіту.

Всеукраїнський фонд «Крок за кроком» активно відстоює права **дітей з інвалідністю**¹, у тому числі їхнє право на освіту. У 2016 році Фонд провів дослідження щодо стану виконання КПОІ із залученням ключових зацікавлених сторін. Зокрема, метою дослідження було вивчити ситуацію з виконанням статей 7, 8 та 24.

Стаття 7: Діти з інвалідністю

Стаття 8: Просвітно-виховна робота

Стаття 24: Освіта

З [повним текстом цих статей](#) можна ознайомитися онлайн.

Дослідження здійснювалося за підтримки Програми «Раннє дитинство» Фондації Відкритого Суспільства (ФВС) та проводилося у п'яти регіонах України: Київ, Львів і Львівська область, Одеса і Одеська область, Северодонецьк і Луганська область, Вінниця і Вінницька область.

Для надання технічної допомоги у проведенні дослідження була запрошена Організація EENET (Enabling Education Network). У 2015-2016 рр. EENET (також за фінансування ФВС) брала участь у різноманітних проектах, пов'язаних зі статтею 24 КПОІ, у тому числі допомагала організаціям у Вірменії, Молдові та Україні у підготовці звітів для Комітету ООН з прав осіб з інвалідністю в рамках підготовки Загальних коментарів Комітету щодо інклюзивної освіти, а також у підготовці зауважень та пропозицій до проекту Загальних коментарів Комітету. EENET здійснювала редагування [звіту України](#) в частині статті 24, який був поданий до Комітету у березні 2015 р. Зі звітом можна ознайомитися онлайн.

1.2. Методологія

Підготовка до проведення дослідження

Консультанти EENET Дункан Літл та Інгрід Льюїс надали підтримку ВФ «Крок за кроком» у розробленні запитань та заходів дослідження. За

---

¹ У звіті використовується термін «інвалідність», що є відповідним англійському терміну “disability” (використовується в КПОІ). В українському контексті цей термін передбачає дітей з особливими освітніми потребами. - прим. автор.

основу були взяті запитання, що використовувалися у подібних дослідженнях щодо КПОІ у Вірменії та Молдові, проте вони були адаптовані до потреб України (в зазначених країнах основна увага приділялася проблематиці переходу між різними етапами освіти, в той час як ВФ «Крок за кроком» вважав за потрібне вивчити ширше коло питань).

Наступним заходом дослідження було проведення семінару в Україні, що був розроблений і проведений одним із консультантів (Дункан Літл). Метою семінару було допомогти працівникам Фонду та місцевим модераторам дослідження переглянути та долучитися до розроблення запитань та методології дослідження. Модератори дослідження мали нагоду познайомитися з низкою прийомів проведення подібних досліджень та відпрацювати їх на практиці.

У період з 29 лютого по 2 березня 2016р. дослідники розвинули свої навички проведення практичних досліджень, розробили та адаптували запитання для різних цільових груп, а також відпрацювали на практиці та вдосконалили свої уміння та навички щодо проведення обговорень у фокус-групах та їхнього документування з використанням малюнків та схем.

Перший день установчого семінару був присвячений розробці запитань для дослідження і проводився у Києві. Другий і третій дні проводилися у Вінниці, де дослідники провели у навчальних закладах пробні обговорення у фокус-групах з різними цільовими групами і отримали зворотний зв'язок та рекомендації від консультанта EENET. Це дало можливість учасникам семінару переглянути запитання та свої уміння до початку основної частини дослідження в інших регіонах.

Метод дослідження

Після установчого семінару та тренувальних сесій був підготовлений остаточний робочий план проведення дослідження (див. Додаток 1).

Кожний дослідник проводив дослідження у призначеному йому регіоні. Ідея полягала у проведенні високоякісного дослідження у невеликій кількості місць/шкіл з реалістичною кількістю респондентів, на відміну від більш масштабного дослідження, яке потенційно могло б зібрати лише поверхневу інформацію.

Під час дослідження застосовувалися інтерактивні методи, у тому числі з використанням техніки малювання. Наприклад, на початку обговорень у фокус-групі дітей у Вінниці модератори зробили малюнок їхньої школи. Малюнок виконувався на великому аркуші паперу, який потім повісили на стіні, а діти малювали або записували на ньому те, що їм подобалося у їхній школі. В інших місцях проведення дослідження модератори також просили дітей робити у малих групах малюнки на великих аркушах паперу про те, що їм подобається у їхніх школах. Модератори також

використовували діаграми, щоб зібрати думки учасників про освітні бар'єри у Вінниці та способи їх подолання.

Уся зібрана дослідниками інформація була впорядкована і перекладена ВФ «Крок за кроком». Консультант EENET надавав допомогу і на цьому етапі, запропонувавши шаблон для організації та аналізу інформації та висловлювань респондентів. Один із співробітників EENET також здійснив редагування остаточного звіту англійською мовою.

Аналіз методу дослідження

Позитивні сторони

Фокус-групи з дітьми проводилися за зачиненими дверима - без участі вчителів або батьків, що дало можливість дітям висловлюватися вільно. Дітям було незвично, що незнайомці ставили їм такі запитання, але коли їм вдавалося розслабитися, вони не хотіли закінчувати обговорення. Модератори за необхідності перефразовували запитання, щоб дітям було легше їх зрозуміти.

Школи обирали для участі у дослідженні тих дітей, які, на їхню думку, були здатні чітко висловлюватися. Діти приходили разом з батьками. Першими проводилися фокус-групи за участі дітей, і коли батьки бачили, що їхні діти виходять з обговорення радісні та жваво спілкуються між собою, їм було легше розслабитися під час обговорень у фокус-групах для батьків.

В усіх групах учасників попереджали, що обговорення проходитимуть анонімно. На початку обговорень найбільш неохоче розкривалися вчителі, оскільки це був перший раз, коли їм давали можливість відкрито висловлюватися на такі теми. Однак, обіцянка анонімності давала їм можливість чесно ділитися своїми думками, не боячись негативної реакції з боку своїх керівників. Учасники обговорень з числа представників органів влади також були раді отримати можливість обговорити ці питання без присутності їхнього керівництва.

Одна з порад EENET щодо проведення обговорень полягала у тому, щоб модератори працювали у командах по троє, намагаючись забезпечити наявність у такій команді усіх потрібних навичок (наприклад, навичок вести обговорення, занотовувати, слідкувати за часом, аналізувати інформацію тощо). Такий підхід дуже добре показав себе на практиці. Для подібної роботи у майбутньому ВФ «Крок за кроком» планує підготувати більше модераторів, але особливо таких, що мають досвід роботи з дітьми.

Труднощі

Одна з дитячих фокус-груп у Вінниці здавалася наперед підготовленою - начебто дітей завчасно навчили, як треба відповідати на запитання. Однак модератори зробили висновки з цього досвіду і в інших місцях не надавали школам докладної інформації про запитання, які планувалося ставити дітям.

Деяким модераторам на початку сесії (після малювання) було важко встановити з дітьми зв'язок та говорити з ними на їхньому рівні. Проте вони швидко навчилися адаптувати стиль та тон свого мовлення.

У Сєвєродонецьку жодна із запрошених ГО не з'явилася на фокус-групу. Представники ГО повідомили про свою відсутність та принесли вибачення. Через конфлікт на сході України багато ГО, які працювали у сфері освіти змінили сферу своєї діяльності.

Учасники

В обговореннях у фокус-групах брали участь п'ять категорій учасників:

Діти	81
Батьки	82
Вчителі	137
Представники керівництва шкіл	64
Представники департаментів освіти та науки (місцевих органів освіти)	66
Представники ГО	35

Учасники дослідження за регіоном та статтю

Категорія	Усього	Жін.	Чол.	Одеса та Одеська область	Жін.	Чол.	Луганськ і Луганська область	Жін.	Чол.	Львів і Львівська область	Жін.	Чол.	Київ	Жін.	Чол.	Вінниця та Вінницька область	Жін.	Чол.
Діти	81	42	39	12	6	6	14	8	6	18	9	9	25	13	12	12	6	6
Батьки	82	57	25	12	8	4	15	10	5	18	14	4	22	16	6	15	9	6
Вчителі	137	126	11	24	22	2	30	24	6	33	32	1	38	37	1	12	11	1
Представники керівництва шкіл	64	58	6	25	25	0	14	12	2	10	10	0	15	11	4	0	0	0
Представники департаментів освіти та науки	66	54	12	12	10	2	16	15	1	15	11	4	11	11	0	12	7	5
Представники ГО	35	24	11	7	5	2	0	0	0	18	12	6	0	0	0	10	7	3

Докладніша інформація про учасників та модераторів наводиться у повній зведеній таблиці дослідження у Додатку 6.

2. Узагальнені результати дослідження

У цьому розділі наводиться стислий огляд основних результатів дослідження у п'яти регіонах та відповідні рекомендації. Деталізовані результати за регіонами наводяться у *розділі 3*.

Наявність дітей з інвалідністю у школах

У всіх регіонах наводилися приклади дітей з інвалідністю, які навчаються у звичайних школах. Проте, у чотирьох з п'яти місць, де проводилося дослідження, батьки, вчителі та/або діти зазначали, що вони знають про дітей з інвалідністю, які не ходять до школи. Лише у Луганській області ніхто з батьків не згадав про такі випадки. В усіх інших місцях відмічалось, що діти з інвалідністю, окрім тих, що ходять до спеціальних навчальних закладів, часто навчаються за індивідуальною формою навчання (вдома). За інформацією респондентів, дітей, які не відвідують школу, у багатьох випадках не допускали до навчання педагоги або директори шкіл, або ж їхні батьки одержували рекомендацію спеціалістів не віддавати дітей до загальної школи, або ж такі діти просто були «нездатні» навчатися у звичайній школі.

Ставлення до інклюзивної освіти і розуміння цього поняття

У всіх місцях було наявне різне ставлення та розуміння інклюзивної освіти. За результатами дослідження складається загальне враження про недостатнє розуміння доцільності інклюзивної освіти та її переваг, особливо серед вчителів та батьків дітей без інвалідності. Це проявляється у популярності індивідуальної форми навчання або спеціальних шкіл, особливо серед вчителів, директорів шкіл та спеціалістів. Однак серед респондентів, здебільшого з числа батьків, які виховують дітей з інвалідністю, але також і деяких вчителів, були такі, хто чітко висловлював своє переконання у тому, що спільне навчання учнів з інвалідністю зі своїми однолітками (інклюзивне навчання) є не лише доцільним, але і очевидно корисним для усіх учнів. Було наведено кілька прикладів дітей з інвалідністю, які стали навчатися краще у звичайній школі. Деякі школи (наприклад, ЗОШ № 95 у Львові) виділялися серед інших своїм позитивним ставленням до інклюзивної освіти і активною роботою над її впровадженням.

Очевидне нерозуміння сутності інклюзивної освіти іноді поєднувалося з досить негативним ставленням до дітей з інвалідністю, їхньої здатності до навчання, та можливості (необхідності) відвідування ними звичайних шкіл. Зокрема, деякі вчителі говорили про те, що вони не вірять в інклюзивну освіту і не думають, що для вчителів є можливим або бажаним навчати дітей з інвалідністю у звичайних класах. Було помічено, що деякі директори не допускали дітей з інвалідністю до своїх шкіл або радили батькам віддавати їх до спеціальних навчальних закладів, чи навчати їх за індивідуальною формою навчання, навіть коли батьки цього не хотіли. Негативне ставлення серед педагогічного складу проявлялося сильніше у

сільській місцевості/школах. Взагалі ж результати дослідження вказують на те, що найоптимістичніше ставлення до інклюзивної освіти мають діти, і саме діти найкраще ставляться до ідеї спільного навчання дітей з інвалідністю та без інвалідності та їхньої взаємної підтримки.

Чимало респондентів розуміють інклюзивну освіту як таку, що стосується лише учнів з інвалідністю (на відміну від процесу поліпшення усієї системи освіти або школи на благо усіх учнів). Однак, серед респондентів були деякі, які мали більш позитивне ставлення та були більш обізнані, які краще розуміли концепцію інклюзивної освіти та вірили у неї. Ці люди можуть бути потенційними «союзниками» у справі поліпшення обізнаності та розуміння концепції інклюзивної освіти.

Рекомендації

- Потрібно проводити просвітницьку роботу з питань інклюзивної освіти та забезпечення права на освіту. В рамках такої роботи можна розповідати історії успіху дітей з інвалідністю та їхніх сімей, а також поширювати інформацію про позитивні аспекти інклюзії для суспільства.
- Різним категоріям зацікавлених осіб потрібні можливості почути про проблеми одне одного, що допоможе їм краще зрозуміти одне одного, а органи влади у сфері освіти зможуть здійснювати своє планування поінформовано та ефективніше реагувати на очікування та настрої різних цільових груп.
- Поширення інформації та просвітницька робота повинні проводитись у всіх частинах країни - як у міських, так і у сільських громадах.
- Вчителі, директори шкіл та представники місцевих органів управління освіти повинні проходити навчання (в ідеалі - в рамках здобуття ними профільної освіти та проходження програм підвищення кваліфікації), що допоможе їм краще зрозуміти інклюзивну освіту, права дітей, стратегії якісного інклюзивного викладання, а також відповідне національне та міжнародне законодавство.

Доступність та допоміжне обладнання

В цілому, відповіді в рамках дослідження свідчать про наявність розрізних зусиль щодо покращення доступності (наприклад, облаштування пандусів, кольорових смуг для орієнтації учнів з порушеннями зору тощо), але для того, щоб школи стали повністю архітектурно доступними, потрібно ще багато чого зробити. Згадувалася недостатня доступність допоміжного обладнання, при чому часто говорили про те, що соціальні служби не завжди надають ту допомогу, яку повинні.

Інклюзивні практики

Незважаючи на несприйняття деякими респондентами інклюзивної освіти, у різних місцях були отримані свідчення про навчальні практики, які є ідеальними з точки зору підтримки інклюзивної освіти, зокрема:

- диференційоване викладання та адаптація навчальних завдань для різних учнів, іноді з розробленням індивідуальних програм розвитку

(індивідуальних навчальних програм та індивідуальних навчальних планів);

- методи кооперативного навчання та взаємної підтримки;
- методи навчання дією та навчання, орієнтованого на учня.

Проте, навіть там, де ці підходи застосовувались, були респонденти, які боялися, що їхні діти з інвалідністю не зможуть активно долучатися до роботи у класі нарівні зі своїми однолітками. Також були вчителі, які почували себе недостатньо підготовленими для застосування таких підходів, особливо в інклюзивних класах, навіть якщо вони визнавали, що ці методи потрібні. Загалом, складалося відчуття, що основним ресурсом для інклюзивної освіти повинні бути вчителі, але нині вони конче потребують зміни ставлення і/або практичного навчання, яке дасть їм уміння та впевненість змінювати свою практику.

Усі категорії респондентів у різних місцях проведення дослідження зазначали, що допомога спеціалістів (наприклад, шкільних психологів та логопедів) є важливою для інклюзивної освіти. Всюди говорили про недостатність такої допомоги спеціалістів, або що така підтримка насправді доступна лише дітям у спеціальних навчальних закладах. Респонденти повідомляли, що в деяких школах прийняли на роботу асистентів вчителів, які допомагають дітям у класі. Ця практика сприймається позитивно і, за словами учасників опитування, допомогла деяким дітям більше включитись у роботу класу та покращити свої результати. Проте вона не завжди була успішною - частково через недостатню підготовленість асистентів, а частково через юридичне обмеження кількості асистентів (один на два класи). Такої кількості, за словами учасників, не завжди достатньо.

Загалом, респонденти відчували брак навчальних матеріалів, особливо адаптованих до потреб учнів з інвалідністю, і що це перешкоджає розвитку інклюзивної практики. Деякі вчителі скаржилися, що їм доводиться виготовляти усі дидактичні матеріали власноруч, при тому, що про уміння та інновації для виготовлення таких адаптованих та доступних матеріалів не йдеться.

Склалося враження, що підтримка розвитку інклюзивної практики у більшій мірі надходила від ГО, релігійних організацій, інших місцевих установ, наприклад, медичних закладів, ніж з боку уряду, хоча деякі позитивні міжвідомчі зусилля місцевих органів влади все ж згадувалися. Відчувалося, що іноді батькам і вчителям не вистачало обізнаності про доступні в їхньому регіоні можливості отримати допомогу. Учасники опитування вважають важливою роль керівництва шкіл у просуванні інклюзивних практик.

Рекомендації

- Вчителям, іншим працівникам шкіл та місцевим представникам органів влади потрібно повністю зрозуміти концепцію інклюзивної освіти, як з теоретичної, так і з практичної точки зору. Їм потрібно зрозуміти та застосовувати (заохочувати до застосування) відповідні техніки

навчання, які забезпечать участь і досягнення у навчальному процесі для усіх дітей.

- Усі педагоги (у тому числі вихователі дошкільних навчальних закладів, вчителі початкової та середньої школи), директори та допоміжні працівники шкіл повинні пройти підготовку з теорії та практики інклюзивного навчання, прав дітей, стратегій інклюзивного викладання, національного та міжнародного законодавства, соціальної моделі інвалідності.
- Зважаючи на нинішні реформи в напрямі децентралізації, потрібно розробити навчальний курс для директорів шкіл, який охопить питання управління в умовах інклюзивного середовища, співробітництва з різними зацікавленими особами, забезпечить аргументи на користь інклюзивної освіти тощо.
- Вчителі потребують організованих можливостей ділитися своїм досвідом інклюзивної освіти («побачити, як це роблять інші»).
- Для того, щоб допомогти вчителям підтримувати і вчитися одне від одного, доцільно впровадити системи наставництва та взаємодопомоги.
- У кожній громаді повинен існувати інклюзивний ресурсний центр, який надаватиме консультації та підтримку вчителям та батькам у контексті інтеграції усіх дітей у звичайні класи.
- Такі спеціалісти, як логопеди, шкільні психологи та лікарі-працетерапевти вже є, але потрібно готувати більше (в тому числі навчати їх особливостям роботи в інклюзивному навчальному середовищі). Такі спеціалісти повинні бути доступні для кожної школи та для усіх дітей (а не лише там, де батьки можуть оплатити їхні послуги).
- Необхідно розглянути альтернативні шляхи надання додаткової фахової допомоги звичайним вчителям, а також допомоги їм в адаптації та модифікації своєї викладацької практики відповідно до потреб усіх учнів.
- Повинна бути доступною інформація про організації людей з інвалідністю та ГО, які можуть запропонувати консультаційні послуги та практичну допомогу щодо прав дітей, доступності, сприяння щодо залучення у навчальний процес тощо.
- Батьків, які виховують дітей з інвалідністю, потрібно заохочувати долучатися до діяльності організацій людей з інвалідністю та ГО, що підтримують інклюзивну освіту (переймати їхній досвід та обмінюватися інформацією).
- З допомогою просвітницької роботи необхідно підвищувати розуміння потенційно цінної ролі асистентів вчителів. Потрібна готовність забезпечити належне навчання і підтримку таких асистентів, щоб вони могли ефективно допомагати з інтеграцією учнів.

Права дітей

В цілому, респонденти були обізнані про те, що діти з інвалідністю мають право на освіту, а деякі з них знали про національні законодавчі акти і/або міжнародні конвенції, у яких йдеться про права на освіту. Також, в деяких випадках спостерігалось певне розуміння механізмів оскарження та відшкодування у випадку недотримання прав. У більшості місцин вчителі,

як повідомлялося, охоплюють аспекти прав дитини на деяких заняттях. Місцеві ГО загалом проявляли активність у сприянні правам людей з інвалідністю, але не були дуже обізнаними про процес складання альтернативного звіту щодо виконання КПІ. Однак вони були зацікавлені дізнатися більше та долучитися до процесу.

Рекомендації

- Усі навчальні заклади повинні забезпечувати можливість навчати учнів про їхні права та обов'язки, у тому числі право на освіту, та давати їм можливість обговорювати ці питання.
- Повинні існувати різноманітні джерела інформації, посібники та інші рекомендаційні та допоміжні матеріали з питань прав дітей, зокрема що стосується права на освіту для дітей з інвалідністю. Наприклад:
  - брошури;
  - веб-сайти;
  - конкретні приклади інклюзивної практики;
  - складені та розповсюджені списки організацій людей з інвалідністю та ГО, що опікуються питаннями інклюзивної освіти;
  - телефон довіри;
  - збори громади, семінари та просвітницькі заходи;
  - юристи, що знаються на освітньому законодавстві і можуть надавати консультації батькам;
  - радіо та телевізійні програми, що пропагуватимуть інклюзивну освіту та права дітей з інвалідністю;
  - заходи/семінари/наради з місцевими чиновниками для того, щоб наголосити на їхньому «обов'язку» щодо впровадження інклюзивної освіти.
- Для того, щоб голоси дітей та батьків були почуті та враховувалися у плануванні, організаціям та державним органам, що працюють у сфері розвитку інклюзивної освіти, потрібно запропонувати тренінги з проведення подібних практичних досліджень.
- Тему прав людини/дитини потрібно включити до всіх програм підготовки педагогів, у тому числі давати рекомендації щодо дій у разі порушення прав.
- Було б корисно розробити орієнтоване на батьків видання на тему прав дитини та їхнього захисту у випадку порушень прав у школі або у системі освіти. Цим виданням могли б користуватися й інші категорії читачів, такі як директори шкіл, вчителі та інші члени громади.
- Необхідно поінформувати більшу кількість ГО та організацій людей з інвалідністю про можливість участі у підготовці альтернативного звіту, а також про рекомендації Комітету ООН, щоб вони могли більш ефективно здійснювати моніторинг виконання цих рекомендацій.

Перехід між різними етапами освіти

Згадувалися труднощі з переходом дітей з дошкільного навчального закладу до школи, при чому деякі вихователі та вчителі початкової школи зазначали, що вони намагаються зв'язуватися між собою та з батьками,

щоб дізнатися про дітей та підготувати їх. Була відчутна проблема недостатньої кількості дитячих садків, тобто багато дітей приходять до школи безпосередньо з дому (минаючи дитячий садок), а при такому переході часто не вистачає потрібної підтримки. Батьки та вчителі відчують потребу у збільшенні підтримки для молодших дітей у контексті їхньої підготовленості до школи.

Відзначалося, що перехід до середньої школи також був складним, а деякі респонденти розповідали про проблеми молодих людей при переході від освіти до працевлаштування. Діти висловлювали негативні почуття щодо переходу між рівнями освіти (страхи, переживання). Склалося враження, що деякі респонденти відчували, що труднощі з переходом спіткали не усіх учнів, а лише тих, які мали інвалідність. В цілому, учасники опитування визнають, що для полегшення процесу переходу можна/потрібно щось робити.

Рекомендації

- Дошкільним навчальним закладам, початковим та середнім школам потрібно розробляти та впроваджувати програми з питань переходу «на випередження» і підтримуватимуть учнів та їхні сім'ї у цьому процесі.
- Вчителі та директори шкіл повинні проходити підготовку щодо планування та управління такими перехідними періодами для того, щоб вони могли забезпечити кращу підтримку учням, які залишають їхню школу або приєднуються до неї.

3. Детальні результати за регіонами

3.1. Результати дослідження в Києві

Наявність дітей з інвалідністю у школі

У Києві деякі батьки дітей з інвалідністю говорили, що їхні діти відвідують ЗОШ № 233, а одна мама повідомила, що привозить свою дитину з іншого району, оскільки там немає інклюзивної школи.

У Києві, під час обговорень у фокус-групах окремі батьки зазначали, що деякі діти з інвалідністю не відвідують школи, тому що:

«Навіть якщо дитину приймають до школи, батькам не подобається, як вчителі працюють з нею, не подобається, як ставляться до їхньої дитини»;

«[Діти з інвалідністю] можуть ходити до школи, тільки якщо батьки перебувають у дружніх стосунках з адміністрацією школи»;

«Деякі директори кажуть, що їхні школи переповнені і пропонують батькам дітей з інвалідністю віддавати їх до спеціальних навчальних закладів»;

«Іноді місцеві органи освіти пропонують батькам школу, але сама школа не готова [прийняти дітей з інвалідністю]».

Учні в Києві згадували, що деякі школярі залишили школу після першого класу, і припускали, що «мабуть, вони перейшли до іншої школи». Вони також зазначали, що знають дітей з інвалідністю зі свого району, які не відвідують школи; прозвучало припущення, що одна з дівчаток не ходить до школи, тому що:

«вона з багатодітної сім'ї, а її батько не працює».

Ставлення до інклюзивної освіти

Думки щодо бажаних видів навчання для дітей з інвалідністю

Хоча київські вчителі розуміли, що концепція інклюзивної освіти означає, що діти з інвалідністю мають право навчатися у звичайних школах, деякі з них були переконані, що таким дітям слід навчатися у спеціальних класах, окремо від своїх однолітків, тому що:

«[звичайні вчителі] не є спеціалістами»;

«ми боїмося, що можемо зашкодити цим дітям».

Ставлення до інклюзивної освіти і розуміння цього поняття

Київські батьки (як дітей з інвалідністю, так і без інвалідності) переважно мали позитивне ставлення до інклюзивної освіти, хоча вони зазначали, що «деякі батьки завжди будуть проти цього». Всі батьки казали, що інклюзивною повинна бути кожна школа.

Батьки дітей без інвалідності говорили про позитивний вплив інклюзивного навчання на їхніх дітей:

«Навчаючись разом з дітьми з інвалідністю, наші діти стають добрішими і більш гуманними».

Однак, деякі з київських вчителів зазначали, що однією з перешкод інклюзивного навчання є ставлення батьків дітей без інвалідності:

«Вони сердяться через те, що вчителі приділяють увагу лише дітям з інвалідністю» (вчитель однієї з київських шкіл).

Усі батьки у Києві висловлювали зацікавлення та бажання вивчити мову жестів та шрифт Брайля, щоб допомагати своїм та іншим дітям у навчанні.

Хоча батьки Києва одностайно підтримували інклюзивну освіту, деякі з батьків, які виховують дітей без інвалідності, вважали, що інклюзивна школа буде корисною лише за умови, якщо в ній навчатимуться діти з одним видом інвалідності:

«якщо будуть діти з різними вадами, вчителям буде важче».

Вчителі Київської школи № 233 відзначали, що однією з обов'язкових передумов для розвитку інклюзивної освіти є зміна ставлення педагогів. Водночас, вони також вважали, що однією з перешкод є ставлення деяких батьків дітей з інвалідністю, оскільки вони не бажають обговорювати окремі труднощі своїх дітей.

Серед дітей у Києві спостерігалось позитивне ставлення до інклюзивної освіти. В обговореннях у своїх фокус-групах діти зазначали, що вони допомагають одне одному, «навіть, коли їх не просять».

«Є діти, які погано чують, і я допомагаю їм та пояснюю, якщо вони чогось не розуміють»;

«Ми допомагаємо їм, іноді вони просять [діти з порушеннями слуху] допомоги» (діти ЗОШ № 233).

Деякі діти, в яких у класі не було дітей з інвалідністю, говорили, що вони не дуже знаються на потребах таких дітей, але зазначали, що деякі діти, можливо, потребують додаткової допомоги - наприклад, діти з дитячих будинків та діти з інвалідністю. Вони також зазначали, що цим дітям можуть допомагати батьки та соціальні служби.

Директори Київських шкіл та дошкільних навчальних закладів, а також представники Київських органів управління освіти скаржилися на наявність негативного ставлення до інвалідності у суспільстві, наприклад, серед вчителів, батьків дітей без інвалідності та інших дітей. Вони також говорили про нереалістичні очікування деяких батьків по відношенню до своїх дітей:

«Батьки [дітей з інвалідністю] мають дуже високі очікування – інколи вони забагато хочуть» (представник місцевого органу управління освіти, Київ).

Київські вчителі вбачали перешкоду у неготовності директорів шкіл сприйняти інклюзію:

«До нашої школи прийшла мама з близнятами. Одна дитина була типового розвитку, а інша мала церебральний параліч. Їх не прийняли до школи; вона була впевнена, що це через її дитину з інвалідністю» (вчитель з київської школи).

Директори Київських шкіл, дошкільних закладів та представники місцевих органів влади продемонстрували дуже різне розуміння концепції інклюзивної освіти. Більшість з них мала широке розуміння інклюзії.

«освіта, зосереджена на дітях з особливими освітніми потребами - дітях зі Східної України (зони АТО), біженцях, сиротах, дітях з інвалідністю, дітях із соціально вразливих груп населення та обдарованих дітях»;

«діти допомагають одне одному почуватися комфортно та навчаються разом»;

«коли все оточення пристосоване до потреб дітей»;

«деякі діти потребують додаткової допомоги».

Однак, деякі представники розуміли інклюзивну освіту з медичної точки зору та/або плутали її зі спеціальною (ізолюваною) освітою:

«діти із виявленими спеціалістами затримками розвитку»;

«коли діти з одним видом інвалідності, наприклад, з аутизмом, навчаються в одному класі з іншими дітьми-аутистами»;

«Ми непокоїмося, що в нас можуть бути діти з епілепсією... нам потрібні лікарі» (представник місцевого органу управління освіти, Київ).

Доступність

Доступність шкільних приміщень

Представники місцевих органів освіти Києва серед основних бар'єрів на шляху до інклюзивної освіти називали відсутність пандусів, недостатню ширину дверей у школах та класах, туалетні кімнати, що не були пристосовані до потреб дітей на інвалідних візках.

Допоміжне обладнання

Працюючи здебільшого з дітьми з порушеннями слуху, вчителі школи № 233 говорили, що потребують додаткового програмного забезпечення, такого, як «Живий звук».

Практика

Інклюзивна практика

Деякі з київських вчителів розуміли інклюзивну, як створення особливих умов для навчання дітей з інвалідністю, але інші колеги не погоджувалися з ними, стверджуючи, що деяким дітям з інвалідністю не потрібні жодні особливі умови, а також, що вони включають цих дітей у свої класи, хоча іноді їм і можуть бути потрібні додаткові заняття в позаурочний час.

Там, де діти з інвалідністю брали участь у звичайних заняттях та у шкільному житті, наприклад, у Київській ЗОШ № 233, вчителі розповідали, що вони застосовують диференційовані та індивідуалізовані підходи до навчання дітей з особливими освітніми потребами. Кожна дитина з особливими освітніми потребами має індивідуальну програму розвитку (ІПР). У школі є спеціалісти, які надають додаткову допомогу, зокрема, асистенти вчителів, вчителі - логопеди, вчителі - дефектологи, соціальні педагоги та шкільні психологи.

Однак, звичайні вчителі та спеціалісти по-різному розуміли такі поняття, як ІПР та індивідуалізоване навчання.

Допоміжні працівники

Вчителі та батьки у Києві стверджували, що інклюзія дітей з інвалідністю у звичайних школах повинна здійснюватися за підтримки спеціалістів: вчителів - логопедів, вчителів - дефектологів та шкільних психологів. Вони вважали, що асистенти вчителів повинні мати певну підготовку з питань спеціальної освіти.

Вчителі, директори шкіл та представники органів влади у Києві вбачали найбільші бар'єри на шляху до інклюзії у відсутності спеціалістів (асистентів вчителів, логопедів, психологів тощо), зовнішній кількості учнів у класах, надмірній паперовій роботі.

«У моєму класі навчається хлопчик з епілепсією, і я не маю з ким проконсультуватися» (вчитель з київської школи).

«Я готувала презентацію до 5:30 ранку, щоб вона була цікавою для дітей. На жаль, я нею так і не скористалася, бо мене викликали з уроку готувати звіти. Я була дуже засмучена».

Місцева підтримка інклюзивної освіти

Батьки дітей без інвалідності у Києві не були добре поінформовані про організації, які можуть підтримати інклюзивну освіту – такі, як наприклад, соціальні служби, ГО «Вабос» та «Аврора». Вони зазначали, що директори шкіл не завжди хочуть співпрацювати з цими ГО.

Вчителі Київських шкіл скаржилися на те, що вони не отримують достатньої підтримки, хоча деякі з них згадували про допомогу, яку надавали шкільні психологи, а також про певну наявність навчальних матеріалів. У Київській школи № 233 добре налагоджені партнерські зв'язки з місцевим органом управління освіти, який допомагає школі з тлумаченням та консультаціями щодо змін у законодавстві.

Вчителі у Києві зазначали, що вони отримують професійну допомогу від Інституту післядипломної педагогічної освіти Київського університету імені Бориса Грінченка та деяких ГО, таких як «Вабос», «Аврора», ВФ «Крок за кроком». Вони також висловлювалися про потребу щодо більшої допомоги з боку місцевих спеціальних шкіл та ПМПК.

Крім фінансових потреб, директори навчальних закладів говорили про необхідність регулярного навчання для педагогічних працівників та керівників навчальних закладів.

«Було б чудово, якби керівники дитячих садочків та початкових шкіл могли раз на місяць проходити півторагодинне навчання на базі навчального закладу» (директор київської школи).

Водночас, директори початкових шкіл та дошкільних закладів не були дуже обізнаними про існуючі місцеві навчальні програми та не знали, де можна отримати фінансування для такого навчання.

Права дітей

Більшість київських батьків дещо знали про права своїх дітей. Коли їх запитали, вони згадали лише Конституцію України. Однак, вони наводили приклади, які демонстрували, що вони розуміють, коли порушуються права їхніх дітей (наприклад, негативне ставлення вчителів, брак доступних підручників), а також розуміли, що можна вдіяти у таких випадках (головним чином, скарги до місцевих відділів освіти, КМДА та Міністерства освіти).

Вчителі стверджували, що вони навчають дітей їхнім правам під час уроків та позаурочних заходів, а також відповідають на запитання учнів, коли ті бачать у школі «інших» дітей на початку навчального року. Вони також обговорюють ці питання 3 грудня (Міжнародний день людей з інвалідністю).

Київські школярі (школа № 233) говорили, що вони знають про свої права з різних джерел: від вчителів, батьків, інших членів сім'ї, із засобів масової інформації (телебачення, інтернет).

Хоча керівники дошкільних закладів Києва стверджували, що їм відомо про КПОІ, майже ніхто з них не читав Конвенції і не знав змісту статті 24. Проте вони були зацікавлені дізнатися більше та зрозуміти, як вони могли б використовувати цей документ. Вони знали більше про основні законодавчі акти України, які містять інформацію про права дітей на освіту (наприклад, Конституція України, основні закони у сфері освіти та нещодавно прийняті документи про інклюзивну освіту). Вони також зазначали, що користуються цими документами у роботі.

Перехід між різними етапами освіти

Деякі вчителі початкових шкіл м.Києва висловлювали велике занепокоєння щодо процесу переходу дітей до середніх класів. Вони стверджували, що мають більше практичного досвіду інклюзії на рівні початкової школи, і хвилюються щодо переходу дітей з інвалідністю в середні школи, де з'являється багато вчителів – предметників, які не знають особливостей роботи в інклюзивному навчальному середовищі.

Однак, відповіді батьків, які виховують дітей з інвалідністю, були іншими. Деякі батьки розповідали, що в їхніх дітей не було жодних проблем під час такого переходу, а якщо якісь труднощі і виникали, то батьки могли з ними впоратися. Інші батьки зазначали, що вони хотіли б мати більше інформації про школу, до якої переходить їхня дитина. Вони зауважували, що днів відкритих дверей недостатньо для того, щоб зібрати потрібну інформацію. Вони також говорили про те, що хотіли б, аби школи проводили програми підготовки до школи.

Вчителі зазначали, що їм потрібно більше співпрацювати з дошкільними навчальними закладами у їхньому районі, наприклад, із садочком № 602, який знаходиться неподалік від школи № 233. У цьому садочку також є діти з порушеннями слуху та відповідні спеціалісти, які могли б допомагати вчителям у початковій школі. Вони також зауважували, що додаткова допомога надається лише тоді, коли батьки просять про неї.

Майже всі діти у київських фокус-групах згадували про негативні емоції, які вони мали перед переходом з дитячого садка до початкової школи та протягом перших днів у школі, наприклад, смуток та тривогу.

«Коли я пішов з садочка, я сильно плакав - сам не знаю, чому»;

«У садочку в мене були друзі, і я не хотів переходити до початкової школи»;

«Я не хотів переходити до школи, бо у нас в садочку був акваріум, і мені подобалося спостерігати за рибками»;

«Мені не сподобався мій перший день у школі - мені сказали сісти поруч з М., а він погано поведився».

І хоча директори шкіл та дошкільних закладів демонстрували розуміння щодо потреби у додатковій підтримці для дітей з інвалідністю на етапі переходу, часто така підтримка не надавалася.

3.2. Результати дослідження в Луганську

Наявність дітей з інвалідністю у школі

Усі батьки (як батьки дітей з інвалідністю, так і без інвалідності) вважали, що всі діти шкільного віку відвідують школу. Батькам не було відомо про дітей, які не ходили до школи:

«Я думаю, сьогодні усі діти ходять до шкіл та садочків» (один з батьків, Лисичанськ, Луганська область).

Ставлення до інклюзивної освіти

Думки щодо бажаних видів навчання для дітей з інвалідністю

Деякі представники місцевих органів управління освіти заявили, що потреби в інклюзивній освіті немає, оскільки у Сєвєродонецьку є три школи-інтернати.

Ставлення до інклюзивної освіти

Батьки дітей з інвалідністю говорили про позитивне ставлення до їхніх дітей у школі і спостерігали у своїх дітей бажання ходити на навчання:

«Моя дитина з аутизмом ходить до школи. Усі звикли до нього і ставляться добре» (мама дитини з аутизмом).

«Мій син із синдромом Дауна навчається у третьому класі. До нього всі ставляться добре, йому подобається бути у школі, він соціалізується» (мама дитини з синдромом Дауна).

Водночас, батьки та представники органів управління освіти зазначали, що головним бар'єром для інклюзивної освіти є ставлення батьків дітей без інвалідності:

«Деякі батьки [дітей без інвалідності] кажуть, що такі діти [з інвалідністю] повинні бути у спеціальних школах» (вчитель початкових класів, школа №14, Лисичанськ).

«Є ситуації, коли батьки дітей без інвалідності проти інклюзивних класів. Вони бояться, що їхні діти не отримуватимуть від учителя достатньої уваги» (представник місцевого органу управління освіти, Сєвєродонецьк).

Серед інших перешкод на шляху до інклюзивної освіти вчителі називали загальне ставлення у суспільстві, і говорили, що його потрібно змінювати:

«Громадська думка... не всі люди готові розділити ідеї інклюзії... потрібна системна робота» (вчитель початкових класів, школа №14, Лисичанськ).

Деякі представники місцевих органів освіти зазначали, що інклюзивна освіта стосується лише дітей з інвалідністю, але інші мали ширше розуміння інклюзивної освіти як педагогічного підходу, метою якого є надання підтримки різним вразливим категоріям дітей (дітям з інвалідністю, дітям з сімей переселенців, дітям з сімей з низьким рівнем доходів та ін.).

Доступність

Доступність шкільних приміщень

Вчителі зазначали, що одним з основних бар'єрів для інклюзивної освіти є низька архітектурна доступність шкіл:

«Я знаю дівчинку з церебральним паралічем, яка пересувається на візку. Вона фізично не може увійти до школи, тому що там немає пандусів» (вчитель початкових класів, Лисичанськ, Луганська область).

«Потрібно організувати перевезення дітей з фізичними вадами до школи - в нас такого немає» (вчитель початкових класів, Лисичанськ, Луганська область).

Водночас, деякі директори шкіл у Сєверодонецьку розповідали про певну роботу, яка ведеться з метою покращення доступності їхніх шкільних будівель:

«Наступного року до нас прийде дитина з церебральним паралічем. Ми готуємось до цього - готуємо вчителів, встановлюємо пандуси» (директор школи, м. Сєверодонецьк, Луганська область).

Подібну ситуацію описували представники місцевих органів управління освіти у Сєверодонецьку:

«У цій школі навчається дівчина з церебральним паралічем. Отож, ми змогли побудувати пандуси, а цього року закінчимо пристосування туалету. Ми також ввели посаду вчителя-реабілітолога у цій школі».

Практика

Інклюзивна практика

Хоча більшість дітей з інвалідністю навчаються за індивідуальною формою навчання (в домашніх умовах), відповіді вчителів лисичанської школи № 14 засвідчили перші успішні приклади залучення дітей з інвалідністю до їхньої школи. Вони розповідали, що діти з інвалідністю стають більш соціалізованими, інші учні демонструють краще розуміння та бажання допомагати, а у школі доступні додаткові спеціалісти (спеціальний педагог, вчитель - логопед, шкільний психолог).

«Усі учні допомагають одне одному і спілкуються між собою»;

«Вчителі дивляться на учнів з інвалідністю, як на рівноправних членів шкільної спільноти» (вчителі початкових класів, школа №14, Лисичанськ, Луганська область).

Батьки дітей з інвалідністю також бачили позитивні результати інклюзивної освіти:

«В мене дитина з затримкою розвитку. Шкільний психолог не зміг встановити причину. Нам порекомендували взяти індивідуальну форму навчання, але я не погодилася. Мою дитину зарахували до інклюзивного класу, і я бачу позитивні результати цього - хлопчик почав розмовляти, покращилася його самооцінка» (мама дитини з затримкою розвитку).

Вчителі початкових класів школи № 14 у Лисичанську розповіли, що в них є асистенти вчителя, які «згідно зі своїми обов'язками» допомагають вчителю та дитині. Вони також зауважили, що, оскільки асистент вчителя працює на два класи, їм завжди доводиться працювати більше, «хоча їм за це не платять».

Вчителі початкових класів інших шкіл, в яких не було офіційних інклюзивних класів, давали цілком інші відповіді. Вони зазначали, що більша частина дітей з інвалідністю навчається за індивідуальною формою навчання або ж вони ходять до загальної школи, але з належною допомогою (вони називали це «спонтанною інклюзією»).

Допоміжні працівники

Директори шкіл у Северодонецьку зазначали, що вони звикли до відсутності коштів, і тому навіть не просили додаткових спеціалістів. Деякі з директорів шкіл розповідали, що в них є одна посада асистента вчителя на два класи (як передбачено законодавством).

Хоча представники місцевих органів управління освіти і говорили, що великої потреби в інклюзії не було через роботу в місті трьох спеціальних інтернатів, вони також наводили приклади інклюзивних шкіл та наявних там додаткових спеціалістів:

«У нас в одній школі троє дітей з розумовою відсталістю. В цій школі є асистент вчителя, вчитель-дефектолог (4 години), вчитель-логопед (2 години) та шкільний психолог (2 години). Більше того, ми спостерігаємо там позитивні результати - коли діти вперше прийшли до цієї школи, вони не розмовляли. Зараз вони розмовляють та ставлять запитання»;

«... у школі, в якій навчається дівчинка з церебральним паралічем, нам вдалося ввести посаду вчителя-реабілітолога».

У той же час, представники місцевих органів управління освіти скаржилися на брак фінансування, у тому числі фінансування на спеціалістів.

Навчальні та методичні матеріали

Багато вчителів скаржилися на відсутність належних методичних матеріалів, наприклад, підручників, адаптованих до потреб дітей з різними порушеннями розвитку, дидактичних матеріалів («вчителі повинні все робити самі»), та обладнання для друку та копіювання методичних матеріалів. У якості одного з виходів з цієї ситуації вони запропонували організувати обмін підручниками між звичайними та спеціальними школами.

Місцева підтримка інклюзивної освіти

Батьки, які виховують дітей з інвалідністю, не знали про інші організації, які могли б надавати допомогу їхнім дітям. Вони вважали, що найважливішими кроками для впровадження інклюзивної освіти є забезпечення фінансової підтримки та наявності спеціалістів:

«Школі потрібні логопеди та вчителі-дефектологи» (один з батьків дитини з інвалідністю, Лисичанськ).

Вчителі Лисичанської школи № 14 зазначали, що вони відчувають підтримку з боку керівництва школи, місцевих органів освіти та міської ПМПК, але при цьому потребували більше інформаційної та методичної допомоги (обмін досвідом, навчання тощо). Вчителі також підкреслювали важливість допомоги батьків у навчанні їхніх дітей - вони хотіли б, щоб батьки більше прислухалися до них та втілювали їхні рекомендації.

Незважаючи на обмежене фінансування, директори шкіл у Сєвєродонецьку говорили, що вони намагаються налагодити партнерські стосунки з іншими організаціями - громадським центром, місцевою поліклінікою тощо. Вони визнавали, що однією з основних перешкод інклюзивної освіти є недостатня міжвідомча взаємодія. Вони висловлювали думку, що ПМПК могла б бути основним органом для здійснення координації роботи інклюзивних шкіл та підготовки вчителів.

Серед установ, з якими співпрацюють представники місцевих органів управління освіти також називали соціальні служби.

Права дітей

Вчителі повідомили, що вони розповідають дітям про їхні права не лише під час уроків (наприклад, з основ здоров'я, з прав та обов'язків дітей, під час яких вони згадують і про права дітей з інвалідністю), але також і в інший час - на перервах, під час інших заходів тощо.

«Я чув про права дитини від своєї вчительки» (учень початкових класів, школа №14, Лисичанськ).

І хоча батьки дітей з інвалідністю та інші батьки не так багато знали про права своїх дітей, вони називали право на здобуття освіти (інклюзивна освіта) та говорили про свої наміри глибше вивчити питання прав дитини.

Директори шкіл Сєвєродонецька відповіли, що у своїй роботі вони здебільшого користуються Законом «Про освіту», Конституцією України та іншими законодавчими актами; ці документи вимагають від них дотримуватися прав дитини, у тому числі їхнього права на освіту. Хоч вони і чули про КПОІ, з їхніх слів, діти з інвалідністю навчалися у їхніх школах ще до ратифікації Конвенції в Україні, і, відповідно, вони не вважають, що КПОІ є основним документом, яким їм слід користуватися у роботі.

Більша частина представників місцевих органів освіти у Сєвєродонецьку підтвердили, що їм було відомо про КПОІ, але, знову таки, у своїй роботі вони користуються переважно національним законодавством. Однак, вони використовують КПОІ при розробленні своїх планів дій.

Перехід між різними етапами освіти

Батьки дітей з інвалідністю та інші батьки підкреслювали значення ролі вчителів на перехідних етапах. Більшість батьків розповідали, що їхні діти не отримували жодної додаткової підтримки на етапах переходу, але деякі згадували про допомогу з боку вчителя. При цьому всі вони наголосили, що така допомога є важливою:

«Наша вчителька навіть приходить до школи раніше, щоб додатково попрацювати з моєю дитиною»;

«Така підтримка дуже потрібна»;

«Все залежить від вчителя першого класу, до якого вступають наші діти».

Учні початкових класів згадували, як вони хвилювалися, вперше йдучи до школи:

«Я дуже хвилювався і припинив хвилюватися, лише коли закінчив перший клас»;

«Я боявся, що вчителька кричатиме на мене, якщо я зроблю щось не так».

Для того, щоб полегшити перехід з початкової до середньої школи, вчителі Лисичанської школи № 14 висловили ідею, щоб асистент вчителя міг переходити разом з дітьми з інвалідністю.

Респонденти розповіли про заходи на перехідному етапі між початковою та середньою школою, під час яких вчителі початкових класів разом зі шкільними психологами розробляють рекомендації для нового класного керівника з урахуванням особливостей кожної дитини.

Вчителі початкових класів підкреслювали важливість раннього втручання, тобто надання дітям з інвалідністю підтримки, починаючи ще з раннього віку.

Вчителі вважали, що проблема перехідного періоду існує тільки для дітей з інвалідністю. Їм також здавалося, що проблем з переходом з дошкільного закладу до початкової школи не було, оскільки у дошкільних установах ще немає інклюзії.

«Перша інклюзивна група у дитячому садочку з'явиться в нас лише під час 2016/2017 навчального року, тож тоді ми і побачимо, як забезпечувати перехід між дошкільним закладом і початковою школою» (вчитель початкових класів, школа №14, Лисичанськ).

Директори шкіл у Северодонецьку також пов'язували питання переходу лише з дітьми з інвалідністю та відзначали, що вони лише почали впроваджувати інклюзивну освіту, і тому поки що не вважали проблему переходу пріоритетною для школи. На їхню думку, основною структурою, яка повинна забезпечувати безболісний перехід для дітей, є ПМПК.

Під час обговорень щодо інклюзивної освіти хтось з представників місцевих органів управління освіти у Северодонецьку зазначив, що однією з передумов успішної інклюзії є робота з батьками до початку навчального року. Вони також висловлювали свою схвильованість щодо переходу учнів з інвалідністю до працевлаштування.

3.3. Результати дослідження у Львові

Наявність дітей з інвалідністю у школах

Батьки дітей з інвалідністю у Львові, які брали участь у фокус-групах, розповіли, що їхні діти ходять до школи, але їм відомі інші діти.

«У дівчинки якісь психічні вади, і її батьки не хочуть віддавати її до школи... [або] навіть [на] індивідуальну форму навчання. Вони не хочуть, щоб їх або їхню доньку критикували чи засуджували» (один з батьків дитини з інвалідністю, Львів).

Учні початкових класів в одній з Львівських шкіл також говорили, що знають дітей, які з різних причин не ходять до школи:

«Він не ходить, бо в нього аутизм»;

«[Він не ходить], бо в нього церебральний параліч»;

«В нас також є такі діти, які не ходять до школи, тому що вони не можуть ходити або бояться [одержати погані оцінки]».

Представники місцевих органів управління освіти повідомили, що у Львівській області всі діти здобувають освіту, але відповіді батьків, які виховують дітей з інвалідністю, та самих дітей вказували на інше:

«Я знаю хлопчика, який не ходить до школи - ми з ним разом ходили в дитячий садочок. В нього церебральний параліч. Іноді я ходжу до нього в гості» (учень початкової школи, Львів).

Відповіді директорів та вчителів сільських шкіл Львівської області також продемонстрували, що в селах діти з інвалідністю здебільшого навчаються вдома або не навчаються взагалі.

«В нас є хлопець з церебральним паралічем... він не ходить до школи, але любить ходити до церкви... [і] в нього багато друзів» (вчитель початкових класів, Львівська область).

Деякі респонденти стверджували, що діти з інвалідністю можуть почати ходити в школу пізніше за своїх однолітків:

«В нас була дитина, яка вперше пішла до школи у дев'ять років. В нього був церебральний параліч» (вчитель початкових класів, Львівська область).

Ставлення до інклюзивної освіти

Думки щодо бажаних видів навчання для дітей з інвалідністю

Респонденти мали різні точки зору щодо найкращих форм навчання для дітей з інвалідністю.

Деякі директори шкіл негативно ставилися до ідеї навчання дітей з інвалідністю у звичайних школах. Простежувалася тенденція до підтримки спеціальних шкіл або домашнього навчання:

«В нас була дитина з вадами слуху. Мама не приділяла [цій дитині] достатньої уваги, і для [такої] дитини було б краще ходити до спеціальної школи або ж, у крайньому випадку, навчатися вдома. У дев'ятому класі дитина повністю «закрилася» і просто відсиджувала час на заняттях. Інші діти з нею не спілкувалися, тому що це було важко».

Представники Львівських ГО (переважно організації батьків, які виховують дітей з інвалідністю) також висловлювали своє схвальне ставлення до шкіл-інтернатів для деяких дітей, наприклад, для сліпих, глухих або для дітей з соціально вразливих верств. Вони не були впевнені, що звичайні школи зможуть надати дітям з інвалідністю усі потрібні послуги, а також

були занепокоєні питаннями організації позакласного часу для дітей з інвалідністю:

«Звичайні школи повинні пропонувати групи позакласних занять з необхідним соціальним та педагогічним супроводом»;

«Наша дитина знаходиться у школі протягом трьох годин, а що їй робити після цього?»

«Дитині потрібно ходити до спеціалістів, які знаходяться в різних місцях, але ми хочемо, щоб вони усі були в одному місці»

«Необхідно організувати денні (позаурочні) групи для дітей з серйозними вадами, де вони зможуть гратися та матимуть можливість розвивати свої навички самопомоги».

Вчителі початкових класів сільських шкіл також підтримували індивідуальну форму навчання для дітей з інвалідністю.

«В нас є діти з церебральним паралічем, діти з вадами слуху, із затримкою розвитку - усі вони навчаються на індивідуальній формі навчання»;

«В нас була така дівчинка - вона була розумна, але нам довелося віддати її на індивідуальну форму навчання, тому що вона робила різні звуки та заважала іншим дітям».

Директори сільських шкіл Львівської області, зазначали, що в них найбільша в Україні кількість дітей з інвалідністю, які навчаються за індивідуальною формою навчання.

З деяких відповідей ставало зрозуміло, що батьки дітей з інвалідністю не завжди погоджуються з тими рішеннями, що пропонуються педагогічними працівниками:

«В нас була дівчинка, яка плакала під час уроків, ходила по класу... але її мама не погодилася віддати її на індивідуальну форму навчання... і була права» (вчитель початкових класів, Львівська область);

«В нас була дитина, як ледь могла розмовляти. Ми пішли до її бабусі... ми побачили, що ця дівчинка сидить на столі, бо не вміє сидіти на стільці. Ми організували консультацію з психологом та психотерапевтом, і вони порекомендували віддати цю дівчинку до спеціальної школи, але батьки не погодилися» (директор школи, Львівська область);

«В нашій школі є діти з розумовою відсталістю. Їхні батьки не хочуть віддавати їх до інтернату, і ці діти просто сидять у класі і нічого не роблять» (вчитель початкових класів, Львівська область).

Ставлення до інклюзивної освіти і розуміння цього поняття

Батьки дітей без інвалідності в цілому висловлювали позитивне ставлення. Однак, у ході подальшого обговорення вони скаржилися на те, що їхнім дітям доводиться допомагати дітям з інвалідністю, і через це їхні діти не можуть працювати ефективно. Вони також висловлювали свою схвильованість безпекою власних дітей і взагалі хотіли б, щоб діти з інвалідністю (переважно діти з порушеннями слуху) навчалися у спеціальному класі.

«Я не проти спільного навчання, але якщо воно не віднімає часу в моєї дитини» (мама дитини без інвалідності).

Деякі батьки дітей з інвалідністю зазначали, що головною перешкодою для інклюзивної освіти є ставлення інших батьків та дітей:

«Деякі батьки навіть забирали своїх дітей [без інвалідності] зі школи, коли дізнавалися, що у тому ж класі будуть навчатися діти з інвалідністю» (мама дитини без інвалідності).

Інші розповідали про позитивну атмосферу у їхньому класі:

«В нашому класі до моєї дитини всі ставляться добре» (мама дитини з інвалідністю).

Серед вчителів сільських шкіл спостерігалось доволі негативне ставлення до інклюзивного навчання. Вони вважали домашнє навчання основним варіантом для дітей з інвалідністю, незважаючи на те, що самі згадували деякі позитивні приклади інклюзивного підходу:

«В цілому я проти інклюзії»;

«Дуже важко працювати, коли у тебе в класі 33 дитини та серед них є дитина з інвалідністю...»

Вчителі також згадували про те, як змінювалось ставлення дітей з негативного до позитивного, коли вони починали частіше бачити дітей з інвалідністю:

«Коли діти ніколи не бачать інших дітей з інвалідністю, вони не зрозуміють їх. Коли вони бачать їх, тоді їхнє ставлення змінюється» (вчитель початкових класів, Львівська область).

Батьки дітей з інвалідністю підкреслювали важливість ролі вчителя у розвитку позитивного ставлення серед дітей:

«Іноді мій син [з аутизмом] хоче йти до школи, а іноді - не хоче. В цілому діти ставляться до нього добре... але їм незручно запитувати вчителя про особливості мого сина. Вони бояться бути нетактовними. Вчитель повинен заохочувати до такої розмови» (мама дитини з аутизмом, Львів).

В цілому респонденти підкреслювали важливість ролі вчителя у просуванні або перешкоджанні інклюзивного навчання:

«...страх, недостатні знання, недостатня мотивація вчителів. Для них це додаткова проблема» (представник громадської організації, Львів);

«В нас проблеми з вчителями... в нас була дитина з тяжким церебральним паралічем... з нею не кожний вчитель міг працювати» (директор школи, Львівська область);

«Добрі вчителі поїхали в Італію доглядати за літніми людьми... на заробітки... нам не вистачає хороших вчителів» (директор школи, Львівська область).

Представники громадських організацій та місцевих органів управління освіти зазначали, що потрібно змінювати ставлення суспільства в цілому. Один з респондентів навів приклад молодого чоловіка з інвалідністю, яку виставили з кафе у Львові - ця ситуація викликала хвилю критики у

суспільстві. Зазначалося, що дієвим способом змінити ставлення може бути поширення історій успіху дітей з інвалідністю:

«В нас є дівчинка з церебральним паралічем, яка навчається на юриста на четвертому курсі університету... своїм прикладом вона долає бар'єри в душах інших людей» (представник районного відділу освіти, Львів).

Діти з інвалідністю розповідали про позитивне ставлення з боку однокласників, які, наприклад, купували для них тістечка у шкільній їдальні, допомагали їм знайти друзів у школі, і проводили з ними час під час перерв:

«Я живу в одному будинку зі своїм однокласником. Ми стали друзями» (учениця початкових класів з інвалідністю, Львів);

«Я був в Англії - там таке ставлення, що кожний ходить до школи. Тут люди цього не розуміють. Мені подобається наша школа, тому що вона така, як в Англії - люди добре ставляться одне до одного» (учениця початкових класів з інвалідністю, Львів);

«В моєму класі був один хлопчик, який знущався з мене... інші хлопці захищали мене і він припинив. Зараз мені дуже спокійно» (учень початкових класів, Львів).

Доступність

Доступність шкільних приміщень

Більшість вчителів називали фізичні бар'єри однією з найбільших перешкод для інклюзії:

«Шкільні приміщення не пристосовані» (вчителі початкових класів, Львівська область та м. Львів);

«...неприсосовані туалети» (вчитель початкових класів, м. Львів).

Батьки дітей з інвалідністю також скаржилися, що школи не були доступні для дітей на інвалідних візках. Одній мамі дитини з інвалідністю доводилося заносити її в школу:

«Добре, що він у початковій школі і важить 23 кг, а що ми будемо робити далі? Він розумний, дуже добре знає математику, але не може ходити» (мама дитини з церебральним паралічем, Львівська область).

Директори деяких сільських шкіл сказали, що в їхніх школах є жовте маркування, яке допомагає дітям з порушеннями зору, а керівники деяких великих сільських шкіл, розповіли, що в них є пандуси.

Представники районних відділів освіти пояснили, що районні стратегії розвитку освіти містять розділи щодо розвитку інклюзивної освіти (інклюзивної та спеціальної освіти, а також раннього втручання). В цих стратегіях передбачені конкретні бюджети, але учасники дослідження висловлювали сумніви у тому, що ці бюджети існують насправді. В цілому, місцеві органи освіти розповіли, що фізичні бар'єри поступово долаються, а також що є певний прогрес із покращенням доступності шкіл, хоча подробиць не навели:

«Нещодавно ми зробили доступними дві школи» (представник місцевого органу освіти, Львівська область).

Допоміжне обладнання

Батьки дітей з інвалідністю та представники громадських організацій у Львові скаржилися, що допоміжне обладнання, яке повинно надаватися соціальними службами, часто буває для них недоступним. Це обладнання передбачає засоби комунікації (планшетні комп'ютери, які дозволяють спілкуватися за допомогою піктограм), інвалідні візки, ортопедичне взуття, комп'ютери тощо.

Одна з матерів сказала, що соціальні служби повинні надавати компенсацію за відсутнє допоміжне обладнання у вигляді фінансової допомоги. В багатьох випадках батьки використовують цю фінансову допомогу на реабілітаційні послуги для своїх дітей, але дитина не отримує жодного допоміжного обладнання.

Представники місцевих органів освіти зазначали, що вони надають слухові апарати школам, до яких зараховують дітей з порушеннями слуху.

Практика

Інклюзивна практика

Вчителі часто висловлювали сумніви у тому, що діти з інвалідністю можуть навчатися у звичайному класі разом з дітьми без інвалідності:

«... нереально мати 4-5 дітей з інвалідністю в одному класі» (вчитель початкових класів, Львівська область);

«Не можу уявити, як їх [дітей з інвалідністю] розсадити в одному класі з іншими дітьми» (вчитель початкових класів, Львівська область).

Однак, деякі вчителі наводили приклади батьків, які не погоджувалися віддавати своїх дітей на індивідуальну форму навчання, і чий діти потім досягали позитивних результатів завдяки своєму навчанню у звичайних класах:

«Деякі батьки не погоджуються з цим [навчанням у домашніх умовах] і вони праві! [Одна] дитина навчилася читати, писати... З математикою було не дуже добре, але я дозволила йому користуватися калькулятором. Тепер цей хлопчик у шостому класі. Він не дуже добре вчиться, але поведінка в нього хороша» (вчитель початкових класів, Львівська область).

Цілковито інакше зобразили інклюзивну освіту вчителі початкових класів Львівської школи № 95, які розповіли, що діти з інвалідністю з їхнього району ходять до їхньої школи, і школа задовольняє потреби цих дітей. Ці вчителі згадували: «наявність асистентів вчителя», «додаткове фінансування на спеціалістів (логопед, психолог) та обладнання», «меншу кількість дітей у класі», та «участь в різних проектах».

Респонденти вказували, що вчителі у цій школі пристосовуються до потреб різних дітей:

«В мене троє дітей-лівшів у класі, тому я думаю, як їх розсадити, щоб їм було зручно працювати» (вчитель початкових класів, школа № 95, Львів);

«Я можу не записувати завдання, і вчителька сказала, що я можу робити їх усно [замість цього]» (учень початкових класів, школа № 95, Львів).

Також наголошувалося, що усі вчителі, що працюють у цих інклюзивних класах, пройшли підготовку зі спеціальної педагогіки, що респонденти вважають основною передумовою до успішної інклюзії.

Деякі батьки дітей з інвалідністю зазначали, що вони брали участь у розробці ІПР для своїх дітей, в той час як інші сказали, що отримали ІПР лише для підписання. Деякі батьки взагалі не чули про ІПР. Одна мати скаржилася, що через велику кількість дітей (31 дитина у другому класі) її син не може почути домашнє завдання, яке дає вчителька, і, відповідно, не робить його і отримує погані оцінки:

«...і це не тому, що він не може його зробити [домашнє завдання], а тому, що він навіть не знає про нього» (мати внутрішньо-переміщеної дитини).

Деякі батьки скаржилися, що дуже часто асистенти вчителя не готові працювати з їхніми дітьми.

«Асистент вчителя не завжди розуміє потреби моєї дитини... вона [дитина] дуже емоційно-чутлива... Одного разу моя дитина написала слова і не розділила їх. Асистент вчителя підкреслила усі слова червоною ручкою. Тепер моя дитина не хоче писати взагалі» (мати дитини з інвалідністю).

Допоміжні працівники

Директори сільських шкіл відзначали, що для інклюзивної освіти критичне значення матимуть допоміжні працівники (асистенти вчителів, шкільні психологи, вчителі-дефектологи, медичні сестри). Оскільки в деяких сільських школах вже є діти з інвалідністю, місцеві органи управління освіти змогли ввести у цих школах п'ять посад асистентів вчителя. Однак, потім асистенти вчителів звільнилися з роботи. Місцеві органи освіти наголошували на тому, що таких асистентів вчителя потрібно навчати.

Вчителі Львівської школи № 95 зазначали, що в їхній школі асистенти вчителя були у кожному класі, де є діти з інвалідністю. Вони скаржилися, що одного асистента вчителя на два класи (як встановлено законодавством) недостатньо. Вони говорили, що постанову про асистентів вчителя потрібно переглянути з урахуванням реальної практики. Серед інших спеціалістів у Львівській ЗОШ № 95 є логопед та психологи.

Оскільки рішення про фінансування додаткових працівників приймають місцеві органи влади (на районному рівні), представники місцевих органів управління освіти вбачають свою роль у піднятті цього питання та пояснення важливості додаткових працівників для інклюзивних шкіл. Вони також відзначали, що районні стратегії містять розділ про інклюзивну освіту

та передбачають відповідні бюджети, але висловлювали сумніви, що ці кошти будуть виділені насправді. Представники місцевих органів освіти висловлювали занепокоєння тим, що нинішня адміністративна реформа може негативно вплинути на інклюзивну освіту, оскільки остання тепер не буде в пріоритеті для місцевих громад, враховуючи обмеженість їхніх бюджетів.

Навчальні та методичні матеріали

Вчителі сільських шкіл у Львівській області говорили про потребу у спеціальних підручниках для дітей з інвалідністю. Вони також згадували проблему складності навчальної програми, але не говорили про те, чи потрібно їм адаптувати або диференціювати навчальну програму, і як це робити:

«Нинішня навчальна програма занадто складна навіть для дитини без інвалідності, адже вона орієнтована на 'сильних' учнів».

Відсутність підручників була загальною проблемою, про яку говорили також і батьки дітей без інвалідності.

Місцева підтримка інклюзивної освіти

Вчителі Львівської школи № 95 розповідали, що вони отримали підтримку у формі навчання від канадсько-українського проекту «Інклюзивна освіта в Україні», і що вони продовжують отримувати професійну підтримку, беручи участь у семінарах та обмінюючись досвідом. Завдяки своїй співпраці з сусіднім реабілітаційним центром «Джерело», вони отримують від спеціалістів центру практичну допомогу щодо роботи з дітьми з інвалідністю.

Директори сільських шкіл згадали про допомогу, яку надає місцева церква. Завдяки ініціативі церкви, люди з місцевої громади допомогли придбати комп'ютер для дитини з інвалідністю, оскільки її мати не могла собі цього дозволити. Інша церква організувала благодійний фонд, яким керує мати дитини з аутизмом. За допомогою збору коштів вони побудували плавальний басейн, до якого можуть ходити усі діти громади.

Відповіді, отримані в рамках дослідження, свідчили про низький рівень міжвідомчої координації та брак спеціалістів різних напрямів:

«... соціальна служба з питань дітей та молоді, громадські організації, медичні служби... вони реагують, лише коли їм подзвониш. Багато з них вважають інвалідність суто медичною проблемою (представник місцевого органу управління освіти, Львів).

Батьки дітей з інвалідністю часто потребують допомоги, у тому числі фінансової, на оплату реабілітаційних послуг та допоміжного обладнання. Її повинні надавати соціальні служби, але в реальності батьки рідко отримують таку допомогу.

«Реабілітація мого сина коштує приблизно 7-12 тисяч гривень, і лікарі говорять, що якщо з ним працювати, він зможе ходити. Саме це мені потрібно найбільше!» (мати дитини з церебральним паралічем, Львів).

Права дітей

Представники Львівських ГО (переважно батьки дітей з інвалідністю) знали про основні міжнародні інструменти (Конвенцію ООН про права дитини, Конвенцію ООН про права осіб з інвалідністю), національні документи (основні закони та нормативні акти) та інші документи (такі як Постанова КМУ №872 «Про затвердження Порядку організації інклюзивного навчання у загальноосвітніх навчальних закладах», що була розроблена за участі громадських організацій). Вони активно користуються цими документами у своїй роботі, відстоюючи інтереси своїх дітей, надаючи консультації іншим батькам, беручи участь у радіопередачах та в обговореннях національного законодавства. Для того, щоб зрозуміти, як застосовувати ці документи ефективніше, представники ГО беруть участь у різних конференціях, семінарах та організують різні заходи для дітей.

Однак, хоча представникам ГО було відомо про КПІ, їхні знання щодо можливості долучитися до розробки альтернативного звіту були обмежені.

Представники місцевих органів управління освіти повідомили, що при міській раді діє дитяча організація, і діти часто беруть участь у засіданнях міської ради та висловлюють свої думки. Представники органів освіти висловили ідею долучити у майбутньому до цієї організації дітей з інвалідністю.

Ці представники також розповідали про дитячі організації на рівні шкіл - учнівські ради (головою однієї з таких рад є дитина з церебральним паралічем), школу юних волонтерів, та зазначили, що такі організації допомагають доносити голоси дітей до суспільства.

Хоча усі директори шкіл у Львові заявили, що вони знайомі з основними міжнародними та національними документами про права дітей на освіту, вони також стверджували, що існуюче законодавство та практика дозволяють у деяких ситуаціях рекомендувати дітям навчання у спеціальних школах:

«Право на освіту закріплене Законом «Про освіту». Відповідно до цього закону, школи зобов'язані зараховувати усіх дітей на основі заяви батьків та медичної довідки дитини. Однак, психолог може написати, що дитина потребує корекції психологічного або когнітивного розвитку, і тоді комісія рекомендує певну форму освіти» (директор школи, Львівська область)

Вчителі активно використовують КПД та КПОІ у своїй роботі з дітьми - у навчальній діяльності, під час уроків охорони здоров'я та в рамках інших заходів. Старші діти можуть прочитати Конвенцію, а для молодших вчителі організують більш практичні види діяльності. Наприклад, вони організували поїздку до реабілітаційного центру «Джерело», де проводили

різні спільні заходи та скористалися цією нагодою, щоб поговорити про дітей з інвалідністю:

«[Ми розповіли їм, що] це такі ж діти, як і вони. Те, що вони не можуть чогось робити, не означає, що їм не потрібні почуття та спілкування» (вчитель початкових класів, Львівська область).

Перехід між різними етапами освіти

Батьки дітей з інвалідністю сильно непокоїлися з приводу переходу їхніх дітей до середньої школи та подальшого працевлаштування. Батьки боялися, що їхнім дітям буде важко переходити з однієї класної кімнати до іншої, призвичаїтися до того, що усі предмети викладаються різними вчителями, та висловлювали побажання, щоб їхні діти могли якомога довше залишатися в одному класі, і щоб вчителі приходили до них.

Батьки високо оцінили підтримку, яку їхні діти отримали до приходу у початкову школу від місцевої ГО «Пізнайко».

Представники місцевих органів освіти розповіли, що на етапі переходу з початкової до середньої школи підтримку дітям забезпечують шкільний психолог та логопед, але проблема була в тому, що не у кожній школі є такі спеціалісти. Вони наголошували на важливості ролі шкільного психолога на етапі обрання майбутньої професії. Знову-таки, вони висловили занепокоєння з приводу адміністративної реформи, яка означатиме, що деяким дітям доведеться перейти до іншої школи, яка може знаходитися в іншій громаді.

3.4. Результати дослідження в Одесі

Наявність дітей з інвалідністю у школах

Батьки дітей з інвалідністю з Біляївської школи (Одеська область) розповіли, що їхні діти ходять до школи, і у багатьох випадках завдяки підтримці директора школи:

«Мій онук вчиться у спеціальній школі, але я хотіла віддати його до звичайної. Лікарі були проти... Я зустрілася з Аллою Г. (директор школи) і вона допомогла мені оформити потрібні документи» (дідусь хлопчика з церебральним паралічем), Біляївська ЗОШ № 2, Одеська область.

Проте вони також розповіли про деяких дітей, які навчаються на індивідуальній формі навчання (вдома).

Ставлення до інклюзивної освіти

Думки щодо бажаних видів навчання для дітей з інвалідністю

Деякі вчителі у м. Одеса, в інших районних центрах та селищах Одеської області не підтримували інклюзивну освіту:

«Я проти інклюзії. Ці діти повинні вчитися у спеціальних школах. Більшість батьків дітей без інвалідності також проти інклюзії. І я підтримую їх...»

За інформацією, отриманою від вчителів, батьки частіше віддають перевагу звичайним класам для своїх дітей, незважаючи на те, що вчителі не так впевнені у такому рішенні:

«У нас в класі є дитина з інвалідністю. Спочатку вона була на індивідуальній формі навчання, але її батьки хотіли, щоб її взяли до звичайної школи. В нас немає асистента вчителя. З такими дітьми краще працювати індивідуально, навіть у школі»;

«Одна мама прийшла до вчительки і сказала, що їй не потрібно, щоб її дитина отримувала добрі оцінки... нехай вона [просто] спілкується з іншими дітьми. Зараз ця дівчинка добре адаптувалася і має добру поведінку».

Ставлення до інклюзивної освіти і розуміння цього поняття

Від батьків дітей з інвалідністю та самих дітей з Біляївської ЗОШ № 2 Одеської області прозвучало багато відповідей, які свідчили про позитивне ставлення до інклюзивної освіти та дітей з інвалідністю. Батьки розповіли, що дітей у цій школі, починаючи з першого класу, навчають бути толерантними та поважати інших дітей. Вони також наголошували на тому, що навчання дітей з інвалідністю у школі мало позитивний вплив не лише на їхній соціальний розвиток, а й на інші аспекти:

«Моя старша донька мала проблеми з мовою... Коли вона пішла до школи, вона розмовляла дуже погано... Її перевели до спеціальної школи. Пізніше туди ж направили і мою молодшу доньку. Коли ми побачили, що прогресу з їхнім мовленням немає, ми перевели їх назад до звичайної школи. Сьогодні моя молодша донька добре розмовляє і має лише добрі оцінки. Наша старша донька також почала розмовляти краще»;

«В нас є хлопчик, який ходить на милицях, і дівчинка Л. з проблемами мовлення. До них усі добре ставляться - не буває такого, щоб їм хтось сказав: 'Ти погано ходиш' або 'Ти не вмієш нормально говорити'. Ніхто не сміється з вад інших дітей»;

«Моя донька [дитина без інвалідності] говорить мені: 'Знаєш, мамо, діти з інвалідністю (вона не говорить 'інваліди') набагато добріші за інших».

Однак, одна мати навела приклад зі спеціальної школи, який показує, що діти у школі боялися, що у звичайній школі вони можуть стикнутися з негативним ставленням:

«Я приходила до подруги, яка працює у спеціальній школі і почула розмову двох хлопчаків... Кілька хлопців були злі на іншого і сказали, що поскаржаться його батькам, щоб вони [батьки] віддали його до звичайної школи. Інший хлопець відповів: 'Там ти будеш не такий, як всі. Тут ми всі однакові, а там ти будеш інакшим'».

Представники ГО в Одесі підкреслювали, що розвитку позитивного ставлення до інклюзії у суспільстві сприятиме поширення історій успіху.

Від дітей прозвучало багато відповідей, які свідчили про позитивне ставлення до інклюзії та дітей з інвалідністю. Учні початкових класів сказали:

«Ми ніколи не сміємося з дітей з інвалідністю»;

«Фізичні вади дітей ніяк не впливають на нашу дружбу»;

«Ми допомагаємо їм грати в ігри, робити домашні завдання»;

«Коли Д. падає, ми допомагаємо йому піднятися... Я ділився з ним яблуками».

Більшість представників місцевих органів управління освіти висловлювали своє позитивне ставлення до інклюзії:

«Ми раді, що ці діти навчаються в наших школах» (представник місцевого органу управління освіти м. Чорноморська).

Однак, вони також зазначали:

«Не усі батьки хочуть, щоб їхні діти вчилися разом з дітьми з інвалідністю».

Цю думку повторив заступник директора однієї зі шкіл Одеської області:

«Батьки дітей без інвалідності не хочуть, щоб їхні діти вчилися разом з дітьми з інвалідністю – вони бояться, що ті [діти з інвалідністю] навчать їхніх дітей поганим звичкам».

Цілкові інші відповіді дали заступники директорів шкіл Одеської області, які здебільшого висловлювали своє негативне ставлення до інклюзії:

«Ми не бачимо жодних переваг інклюзивної освіти, хоча приділяємо цим дітям [з інвалідністю] так багато часу».

Крім того, одним з основних бар'єрів для інклюзії вони назвали негативне ставлення у суспільстві.

Незважаючи на численні труднощі (відсутність фінансування, фізична недоступність шкільних будівель, відсутність пристосованого обладнання), вчителі бачили, що інклюзивна освіта несе багато переваг, як дітям з інвалідністю, так і усім іншим дітям:

«Діти з інвалідністю навчаються жити у суспільстві, спілкуватися з однолітками, а інші діти вчать бути більш толерантними та чуйними. Вони [діти без інвалідності] можуть бачити, що діти з інвалідністю - такі ж, як і вони, що вони також талановиті»;

«Інша перевага полягає у залучення до співпраці батьків» (вчителі Біляївської ЗОШ № 2, Одеська область).

Вчителі з Одеси, інших районних центрів та селищ Одеської області часто говорили, що у школах інклюзію часто сприймають, як щось, що пов'язане лише зі спорудженням пандусів та облаштуванням туалетів, а не з наданням іншої необхідної підтримки, на кшталт асистентів вчителів або навчання педагогічних працівників.

Одна випускниця педагогічного факультету пішла зі школи через те, що відчувала свою непідготовленість працювати в інклюзивному класі:

«Я змінила школу... Я була не готова і я не мала морального права працювати з тими дітьми [з інвалідністю]» (випускниця університету, Одеса).

Заступники директорів шкіл в Одеській області розуміли інклюзивну освіту, лише як забезпечення додаткових вчителів та інших адаптованих умов («спеціальний стіл», «доступний вхід до школи», «спеціальна кімната відпочинку» тощо):

«Інклюзивний підхід в педагогіці потрібен лише дітям з інвалідністю, а інші діти його не потребують».

Компетентний рівень розуміння інклюзивної освіти продемонстрували представники місцевих органів освіти в Одеській області:

«[це означає, що] усі діти навчаються разом, незалежно від того, чи мають вони якісь вади»;

«...інклюзивна освіта вимагає забезпечення спеціальних умов для спільного навчання усіх дітей».

Однак, вони також зазначали, що інклюзивна освіта ще не стала системною - через нестачу фінансування не завжди можливо здійснити реконструкцію шкільних приміщень або виділити кошти на асистентів вчителів, додаткових спеціалістів тощо.

Доступність

Доступність шкільних приміщень

Одним з головних бар'єрів для інклюзивної освіти у Біляївській ЗОШ № 2 місцеві вчителі вважали недостатній рівень фізичної доступності приміщення:

«Шкільна будівля непристосована для дітей з інвалідністю - двері завузькі, вхід до школи також непристосований».

Представники місцевих органів управління освіти в Одеській області висловлювали своє занепокоєння тим фактом, що забезпечити доступність простіше в одноповерхових школах, що переважно знаходяться у селах, і тому, ці школи можуть стати спеціальними через велику кількість дітей з інвалідністю.

У деяких містах (наприклад, у Чорноморську) діють регіональні програми, в рамках яких архітектурну доступність планують разом з іншими заходами, необхідними для успішної інклюзії (фінансування логопедів, асистентів вчителів, тощо).

Допоміжне обладнання

Вчителі Біляївської школи № 2 скаржилися на відсутність пристосованого обладнання для дітей з фізичними порушеннями розвитку, зокрема для дітей з церебральним паралічем.

Практика

Інклюзивна практика

Серед вчителів Біляївської школи № 2 звучали різні думки щодо інклюзивності їхньої школи. Деякі вчителі були переконані, що їхня школа є інклюзивною, оскільки їхні вчителі пройшли необхідне навчання (в Одеському обласному інституті удосконалення вчителів); вчителі були готові працювати з дітьми з порушеннями слуху; діти з мовленнєвими порушеннями вже навчаються у їхніх класах. Однак, вони також зазначали, що школа не була пристосована для потреб дітей, що пересуваються в інвалідних візках.

У деяких відповідях вчителів згадувалися покращення, які відбулися у школі (наявність асистентів вчителів, пандусів, пристосованих туалетів). Також вони згадували про підтримку з боку вчителів та однокласників:

«...оскільки пристосований туалет є лише на другому поверсі, вчителі та/або старші діти на руках заносять дитину на візку на другий поверх»;

«Коли у моєму першому класі з'явилася дитина з інвалідністю, в мене був 'інформаційний шок'... А зараз це найбільш весела дівчинка в класі».

Допоміжні працівники

Вчителі Біляївської ЗОШ № 2 повідомили, що в їхній школі є вчитель-консультант. У школі також є асистенти вчителів та психолог.

Вчителі Біляївської школи № 2 та інших шкіл Одеси, районних центрів та селищ однією з основних перешкод інклюзивної освіти у школах називали відсутність логопедів. Вчителі сільських шкіл також скаржилися, що в них немає шкільних психологів. Представники органів управління освіти поділяли ці думки:

«Хоча в Одеській області є випадки введення додаткових посад асистентів вчителів та інших спеціалістів (наприклад, логопедів), але через брак фінансування, це все ще залишається проблемою при впровадженні інклюзивної освіти» (представники місцевих органів управління освіти, Одеська область).

Коли це потрібно та можливо, додаткову допомогу дітям з інвалідністю надають допоміжні працівники: асистенти вчителів, шкільні психологи:

«Я асистент вчителя, працюю у школі з дівчинкою з мовленнєвими порушеннями. Я повторюю для неї те, чого вона не зрозуміла. Також вона завжди може скопіювати інформацію з мого ноутбука, якщо не встигає переписати з дошки»;

«Д. [хлопчик з церебральним паралічем] має окремий розклад але ходить на всі заняття».

Вчителі з різних шкіл підтвердили, що в їхніх школах є асистенти вчителів. Однак, дуже часто ці асистенти вчителів закріплюються за конкретними дітьми, що створює проблеми у старших класах:

«Асистент вчителя сидить поруч з нею [ученицею з інвалідністю], супроводжує її під час перерв - і це вже сьомий клас! Дівчинка 'закрилася', говорить, що вона 'не така як всі', і почала пропускати школу. Її мама попросила адміністрацію школи дозволити асистенту вчителя не знаходитися у класі. В дівчинки був стрес. До того, як за класом був закріплений асистент вчителя, інші діти ставилися до неї добре, але коли закріпили - їхнє ставлення змінилося».

Усі вчителі погодилися з тим, що допоміжні працівники повинні проходити навчання з інклюзивної освіти.

Навчальні та методичні матеріали

Представники місцевих органів управління освіти одним з основних бар'єрів для інклюзивної освіти називали брак підручників.

Місцева підтримка інклюзивної освіти

Батьки дітей з інвалідністю та інші батьки з Біляївської школи № 2 (Одеська область) стверджували, що найбільше інклюзивну освіту підтримують директор школи, вчителі та самі батьки. Вони повідомили, що місцева влада майже не допомагає, а лише формально погоджує ініціативи школи та батьків. Вони також відзначили певну підтримку з боку соціальних служб (надають взуття тощо) та ГО:

«Молодіжна ГО 'Самодопомога' проводить спеціальний збір коштів для осіб з інвалідністю, а місцева влада дає на це формальний дозвіл» (один з батьків дитини з інвалідністю, Біляївський район, Одеська область).

Вчителі Біляївської ЗОШ № 2 відзначали підтримку з боку директора їхньої школи, яка заохотила їх взяти участь у міжнародному проекті, що впроваджувався Одеським обласним інститутом удосконалення вчителів:

«Завдяки тому проекту (ми брали участь в онлайн режимі) ми побачили інклюзивні школи у Молдові та Білорусі, отримали методичні матеріали»;

«Наша директор дуже допомагала»;

«Я часто користуюся інформацією, що надається Одеським обласним інститутом удосконалення вчителів»;

«Ми підтримуємо зв'язок з [трьома] іншими школами в Одеській області. Ми бачимо, що в них є пандуси та інше обладнання, якого в нас немає. Тож ми бачимо, куди нам рухатись»;

«Добре, що в нас є методична підтримка, але нам потрібно більше обмінюватися практичними методами роботи з дітьми з інвалідністю... співпрацювати з подібними школами» (вчителі Біляївської ЗОШ № 2, Одеська область).

Вчителі звертали увагу на велику потребу у методичній підтримці для вчителів, що працюють в інклюзивних класах і хоча Одеський обласний інститут удосконалення вчителів пропонує навчання, не усі вчителі мають можливість його пройти. Їм також потрібно бачити практичні приклади та обмінюватися досвідом.

Представники місцевих органів управління освіти в Одеській області не вважали міжвідомчу співпрацю ресурсом для підтримки на місцях:

«Міжвідомча співпраця? Я вважаю, що вона відбувається переважно на рівні шкіл та місцевих органів освіти».

Вони також зазначали, що за допомогою співпраці з ГО у майбутньому планують забезпечити більше підтримки інклюзії на місцевому рівні.

Права дітей

За словами вчителів, вони регулярно інформують дітей про їхні права, зокрема на уроках з предметів «Охорона здоров'я» та «Я у світі», під час позаурочних занять а також під час індивідуальних зустрічей з дітьми та батьками. Вчителі також обговорюють з дітьми документи ООН:

«...розповідали про Конвенції ООН про права дитини та про права осіб з інвалідністю, зокрема розбирали статтю 24» (вчитель Біляївської ЗОШ № 2, Одеська область).

Батьки усіх дітей (як з інвалідністю, так і без) були обізнані про права їхніх дітей, у тому числі про право на освіту та право на охорону здоров'я, а також про основні документи, якими ці права закріплюються (Закон «Про освіту», Конституція України, Конвенції ООН). Батьки, які брали участь у фокус-групах, не стикалися з порушеннями прав їхніх дітей, але стверджували, що знають, як реагувати, якщо таке трапиться:

«Якщо порушать права мого онука, я піду до директора школи, тоді до місцевого органу управління освіти, а тоді до прокуратури та ЗМІ» (дідусь хлопчика з церебральним паралічем, Біляївська ЗОШ № 2, Одеська область).

Представники ГО в Одесі зазначали, що в них є досвід проведення опитувань серед дітей на предмет дотримання їхніх прав, хоча здебільшого такі дослідження проводилися серед дітей старшого віку у спеціальних школах-інтернатах. Представники ГО поскаржилися, що звичайні школи не завжди дозволяють їм проводити подібні заходи. Вони також повідомили, що вивчають думки власних дітей [з інвалідністю], а також думки інших дітей через їхніх батьків. Однак, опитування серед батьків здебільшого стосуються соціальних питань: забезпечення ліками, медичними послугами тощо.

Представники ГО в Одесі також добре знали КПОІ, у тому числі статтю 24, проте вони не мали досвіду участі у підготовці альтернативного звіту. Вони також навели численні приклади ситуацій із порушеннями прав дітей з інвалідністю на освіту, особливо у сільських місцевостях:

«Конвенція не виконується. Дітям з інвалідністю школи пропонують лише індивідуальну форму навчання. Сільські школи не пристосовані для навчання таких дітей - в них немає асистентів вчителів, немає туалетів...» (представник ГО, Одеса).

При цьому, було наведено кілька позитивних прикладів сприяння у виконанні КПОІ:

«Ми організували в області Комітет з питань доступності... склали перелік недоступних шкіл. Комітет надає школам консультативний звіт щодо архітектурної доступності» (представник ГО, Одеса).

Представники ГО в Одесі також знали про основні законодавчі документи і вони активно займаються пропагуванням інклюзивної освіти у місті. Наприклад: ГО «Життя для тебе» та «Особливі діти» працюють з батьками та вчителями, інформуючи їх про інклюзивну освіту; ГО «Альянс із захисту прав дітей» співпрацює з одеськими органами управління освіти щодо започаткування проекту, пов'язаного з інклюзією дітей з аутизмом; інші ГО беруть участь у роботі координаційної ради, створеної мером міста.

І хоча, як стверджують учасники дослідження, для багатьох дітей індивідуальна форма навчання начебто підходить, представники одеських ГО скаржилися, що такий підхід не завжди задовольняє потреби дітей. Вчителі приходять до дітей, коли мають на це час (переважно після обіду), а це не завжди підходить дітям (до цього часу вони вже можуть втомитися). Вони також зазначали, що головним бар'єром для забезпечення права на інклюзію є небажання шкіл зараховувати їхніх дітей.

Представники місцевих органів управління освіти стверджували, що, якщо батьки дітей з інвалідністю не бажають віддавати їх до спеціальної школи, вони мають права віддати свою дитину до звичайної школи. Вони також додали, що намагаються забезпечувати додаткову підтримку у цих школах, але це не завжди вдається через брак фінансування.

Перехід між різними етапами освіти

Деякі діти не ходять у дитячі садки через недостатню їх кількість. Деякі батьки вважають, що їхні діти будуть більш успішними у школі, якщо отримуватимуть підтримку спеціалістів у дошкільному закладі:

«Коли народилася моя донька, я стала в чергу до дитячого садка - я була 365-а в черзі... нам був потрібен логопед. Коли вона пішла у школу, вона не вмiла добре говорити... і її направили у спеціальну школу» (батько дитини з порушеннями мовлення, Біляївський р-н, Одеська область).

Представники ГО в Одесі розповіли про відсутність ефективного перехідного періоду перед початковою школою, а також вважали проблемою брак місць у дитячих садках, оскільки це не дає дітям можливості підготуватися до приходу в школу:

«Важко потрапити у дитячий садок, тому про перехідний період ми не можемо говорити. В багатьох дітей виникають труднощі, якщо вони не ходили до цього у садочок. Їм буває важко слідувати шкільним правилам (сидіти тихо і тому подібне), іноді діти не розуміють цих правил (гіперактивні діти, діти з аутизмом, діти з порушеннями слуху).

Вчителі Біляївської ЗОШ № 2 (Одеська область) повідомили, що зазвичай вони починають підготовчу роботу з дошкільнятами у березні - діти приходять до школи разом з батьками, знайомляться з вчителями. Однак, через брак дошкільних закладів, не усі діти беруть участь у цих заходах.

Зі слів вчителів, на етапі переходу з початкової до середньої та з середньої до старшої школи, вони інформують батьків про перехідний період під час

батьківських зборів та семінарів. Вчителі також готуються до роботи з дітьми з інвалідністю, які переходять з початкової школи, і відзначають, що у цьому їм потрібна методична підтримка:

«Я працюю у середній школі, і скоро у мій клас прийдуть дітьми з інвалідністю. Я вже почалася готуватися. Мені потрібна методична підтримка».

Більша частина відповідей від представників місцевих органів освіти свідчить про те, що перехід - це «великий стрес для дітей», але чиновники висловили впевненість, що це трапляється «переважно [через] невідповідність самих батьків».

3.5. Результати дослідження у Вінниці

Наявність дітей з інвалідністю у школах

Батьки дітей з інвалідністю по-різному відповідали на це запитання. Деякі батьки у Вінниці розповіли, що їхні діти відвідують дошкільні навчальні заклади або початкову школу та ходять до звичайних класів/груп. Одна мати розповіла, як вчителі з місцевої школи спочатку радили її обрати індивідуальну форму навчання, а не зараховувати дитину до загальної школи, але місцева ПМПК переконала її, що комунікативні здібності її дитини розвиватимуться краще у системі загальної інклюзивної освіти.

Аде інші батьки розповідали, як їхніх дітей з інвалідністю не приймали до шкіл або дитячих садочків. Вони стверджували, що «керівництво навчальних закладів часто намагається переконати батьків не йти у звичайні школи та спрямовують їх до спеціальних установ».

Зі слів батьків, у селах та маленьких містах звично, коли діти з інвалідністю не ходять до школи. Вони зауважували, що «батьки не знають, куди звертатися» за порадою та по допомогу, особливо на селі. Учасники фокус-групи вважають, що «права дітей з інвалідністю у сільській місцевості не дотримуються» (представники вінницької ГО).

Учні Вінницької ЗШ № 10 також розповідали, що вони знають дітей, які не ходять до школи через свої порушення розвитку.

Ставлення до інклюзивної освіти

Батьки та вчителі у Вінниці скаржилися на те, що у суспільстві негативно ставляться до дітей з інвалідністю. Вчителі розповідали, що люди не знають про потреби дітей з інвалідністю:

«Суспільство не готове прийняти особливих дітей».

Один батько сказав, що він не хотів би, щоб діти з інвалідністю навчалися з його сином, особливо, якщо це «відволікатиме [його] сина, або навіть гірше - якщо таких дітей буде більше половини класу».

За словами представників місцевих органів влади та ГО у Вінниці спостерігається:

«небажання серед вчителів»;

«байдужість чиновників [від освіти] (директорів шкіл та дитячих садків тощо), яка не дозволяє втілити інклюзію у життя».

Батьки та вчителі також відзначали, що деякі батьки дітей з інвалідністю проявляють «байдужість» до потреб власних дітей або «ховають своїх дітей, бо вони не витримують стресу». Однак, представники уряду припустили, що це може бути спричинене тим, що «батьки дітей з інвалідністю обирають навчання вдома, щоб захистити своїх дітей від цькування» у школі.

Інші батьки наводили позитивні приклади спілкування їхніх дітей з дітьми з інвалідністю, яких вони зустрічають у дворі, спортивних секціях. Батьки, які виховують дітей з інвалідністю, одногосно підтвердили винятково позитивне ставлення до спільного навчання.

Доступність

Доступність шкільних приміщень

Батьки з Вінниці повідомили, що багато навчальних приміщень та туалетів непристосовані для їхніх дітей з інвалідністю. Відсутні поручні, пандуси тощо.

Допоміжне обладнання

Батьки також зазначили, що допоміжне обладнання відсутнє або непристосоване до індивідуальних потреб конкретної дитини, наприклад, інвалідні візки бувають заважкими для управління.

Практика

Інклюзивна практика

Учні з Вінниці розповіли, що їхні вчителі просять їх допомагати та гратися з їхніми однокласниками, які мають інвалідність. Вони розказали, що діти з інвалідністю потребують допомоги та що інші учні іноді допомагають їм у класі та із домашніми завданнями, а також допомагають носити їхні речі.

«Діти з інвалідністю - особливі, [нам] треба слухати їх і не ображати... треба їм допомагати» (учень ЗШ № 10, Вінниця).

Одна з мам розповіла, що її син ходить у дитячий садочок і любить комп'ютери:

«То ж є мої побоювання, що дитина тільки за планшетом і сидить, а не займається тим, що інші діти».

Було помічено, що вчителі ЗШ № 10 не повною мірою розуміли концепцію інклюзивної освіти. Хоча деякі з вчителів стверджували, що вони «вже підготовлені до роботи з дітьми з особливими потребами» і відвідували численні семінари та зустрічі, вони вважали, що їхня школа «можливо» або «напевне» є інклюзивною, адже у ній вчиться п'ятеро дітей з аутизмом.

Однак, коли їх запитали, чи навчають вони в інклюзивний спосіб, деякі вчителі сказали, що вони:

«не знають, що робити»;

«мають недостатній досвід роботи з дітьми з особливими потребами».

Інші розповідали, що змінюють підхід до навчання і викладання, застосовуючи більше практичних видів діяльності, таких як ігри, командні та рухові вправи, щоб діти з інвалідністю могли долучатися до роботи на уроках. Вчителі визнавали, що їм важко залучати дітей з інвалідністю до роботи у своїй класах, через те, що:

«велика кількість дітей у класах не дає можливості приділяти належної уваги кожній дитині».

«Для забезпечення індивідуального підходу» вони використовують асистентів вчителів. Вони розповіли, що у школі є ресурсний клас, в якому також навчаються діти з інвалідністю.

На думку батьків, вчителям бракує знань та розуміння потреб їхніх дітей з інвалідністю та що вони «не мають бажання отримувати [ці] знання». У Вінниці батьки також заявили, що вчителі «бояться» працювати з їхніми дітьми.

«Вчителі все одно не вміють працювати з нашими дітьми, уваги належної не приділяють» (один з батьків з м. Вінниця).

Допоміжні працівники

Батьки дітей з інвалідністю у Вінниці скаржилися на відсутність у школах спеціалістів, які можуть визначити потреби їхніх дітей, допомагати дітям та надавати консультації вчителям та допоміжним працівникам. Однак, представники місцевої влади Вінниці заявили, що вони забезпечили роботу п'яти логопедів у дошкільних закладах, семи асистентів вчителів та кількох дефектологів. Вінницькі ГО зазначили, що:

«введено посади асистентів вчителя, які успішно працюють в парі з вчителем в інклюзивному класі».

Представники органів влади визнали, що фінансування на спеціалістів, лікарів та асистентів вчителів не вистачає: незважаючи на те, що районні депутати перед виборами обіцяли допомагати, «але після виборів - тиша». Таким чином, додаткову допомогу для дітей з інвалідністю, така як надання лікарів та асистентів вчителів, почали надавати, але відчувається, що її недостатньо для забезпечення потреб усіх дітей.

У Вінниці проявило себе ГО «Без бар'єрів» - вони організували курс професійного розвитку для асистентів вчителів.

Навчальні та методичні матеріали

Вчителі ЗШ № 10 вважають, що для досягнення інклюзії не вистачає державної фінансової підтримки. Вони зазначили, що в них не вистачає навчальних та методичних матеріалів, наприклад, книжок з великим шрифтом або книжок зі шрифтом Брайля.

Місцева підтримка інклюзивної освіти

Представники місцевих органів влади Вінниці не продемонстрували чіткого розуміння концепції інклюзивної освіти та різниці між поняттями інклюзії та інтеграції, хоча вони і знали, що інклюзивна освіта «стосується дітей з інвалідністю». Вони повідомили, що брали участь у семінарах (організованих Національною асамблеєю інвалідів України) та тренінгах, що проводилися Всеукраїнським фондом «Крок за кроком», але управління освіти подібного навчання не організовує. Вони також розповіли, що займаються самоосвітою та відвідують веб-сайти, щоб отримати більше інформації.

У Вінниці були підписані угоди про міжвідомчу співпрацю; наприклад, між управліннями з питань соціального захисту, освіти, праці, сім'ї, молоді та спорту - з метою забезпечити комплексний підхід до питань підтримки дітей з інвалідністю. Був прийнятий спільний план дій з впровадження інклюзивної освіти (розроблений управлінням освіти та науки, та управлінням у справах сім'ї, молоді та спорту), який передбачає:

- створення нових інклюзивних класних кімнат;
- покращення доступності існуючих будівель;
- просвітницьку роботу;
- введення посад асистентів вчителів;
- проведення опитувань серед батьків дітей з інвалідністю, які закінчили дошкільні заклади, на тему їхніх потреб щодо інклюзивної освіти у початкових класах школи.

На жаль, цей план заходів не виконується через брак коштів.

Вінницькі ГО відзначили, що:

«в Україні добра законодавча база ... закони добрі, але вони не виконуються ... [тому] Конвенція на практиці не працює».

За інформацією ГО, відсутня фінансова, кадрова підтримка, допомога з точки зору покращення доступності будівель, належних навчальних та методичних матеріалів, допоміжного обладнання тощо. Вони розповіли, що батькам дітей з інвалідністю часто доводиться

«весь час воювати, при тому, що вони та їхні діти мають право на підтримку з боку держави» (Вінницька ГО).

Деякі батьки з Вінниці повідомили, що вони не знали про те, яку допомогу вони можуть отримати за місцем проживання, або у більших містах. Однак, інші батьки знали про такі можливості. Наприклад, вони знали про ПМПК, Інклюзивний ресурсний центр, місцеві ГО та центри реабілітації.

Права дітей

Учні ЗОШ № 10 у Вінниці розповіли, що вони знають про те, що в них є права, наприклад, право на спілкування, життя, відпочинок, освіту та право жити зі своєю сім'єю. На уроках вони вчили про Конституцію України та КПД. Їхні вчителі повідомили, що вони розповідають дітям про їхні права, а також про права дітей та осіб з інвалідністю.

Батьки з Вінниці припустили, що:

«дітей звичайних потрібно готувати для розуміння [потреб] різних дітей».

Деякі батьки, здавалося, не знали про права їхніх дітей з інвалідністю. Інші зазначали, що право їхніх дітей на освіту закріплене Конституцією. Один батько з Вінниці додав, що:

«це відображено в Постанові КМУ № 872 «Про організацію інклюзивного навчання в ЗНЗ».

Представники досвідчених ГО у Вінниці, таких як, наприклад «Без бар'єрів», «Обрій» та «Гармонія» були знайомі з КПОІ. Однак, учасники нещодавно створених ГО - батьки дітей з інвалідністю, які намагалися зробити щось для включення їхніх дітей до звичайних шкіл - не чули про Конвенцію. Досвідчені ГО користуються КПОІ для надання консультацій батькам дітей з інвалідністю, але не брали участь у процесі моніторингу виконання Конвенції. Вони сказали, що якби їх поінформували про процес моніторингу, вони взяли б участь.

Представник ГО «Гармонія» розповіла, що вони розробили друковані матеріали та кишеньковий календарик, присвячені КПОІ, і розповсюджують їх серед різних державних установ у Вінниці. Вони також проводили просвітницькі заходи для працівників освіти.

Представники місцевих органів влади Вінниці сказали, що їм відомо про КПОІ та КПД, та права дітей з інвалідністю на освіту. Вони також повідомили, що знають українське законодавство про освіту та «Концепцію розвитку інклюзивної освіти 2010 р.», якими передбачено забезпечення освіти для дітей з інвалідністю.

Представники вінницьких ГО та місцевих органів влади зазначили, що вони намагаються дізнаватися думку дітей за допомогою анкетування. Здійснюючі такі опитування, ГО «Гармонія» не дозволяла вчителям бути присутніми, коли діти заповнювали анкети, але опитування, організовані місцевою владою, проводилися класними керівниками. Однак, ГО міста Вінниця вважають, що в цілому в Україні голосів дітей не чують через те, що люди не розуміють, як використовувати думки дітей.

3. Висновки

Це дослідження в Україні мало невеликий масштаб. Його метою було отримати якісні дані з невеликої вибірки місць. Під час дослідження були зібрані думки представників різних цільових груп - дітей з інвалідністю і без інвалідності, їхніх батьків, вчителів, представників управлінських органів, а також представників громадських організацій.

Запитання дослідження стосувалися статей 7, 8 та 24 КПОІ. Відповідно, дослідження, в першу чергу, стосувалося прав дітей, обізнаності про права (особливо права на освіту) та навчального забезпечення для дітей з інвалідністю, і, зокрема вивчало прогрес в напрямі впровадження інклюзивної освіти.

Дослідження збило багато інформації та висловлювань його учасників, які зможуть бути використані ВФ «Крок за кроком» та його партнерами для просування інклюзивної освіти, покращення обізнаності про неї, а також при підготовці альтернативного звіту про виконання КПОІ.

Дослідження показало, що багато дітей з інвалідністю все ще не відвідують звичайні школи, навчаючись у спеціальних навчальних закладах або за індивідуальною формою навчання (примітка: це дослідження не заглиблювалося у питання документування або аналізу характеру та якості індивідуальної форми навчання). При цьому існують позитивні приклади дітей з інвалідністю, які навчаються у школах за місцем проживання, і ці приклади можна використовувати для демонстрації позитивного досвіду та підкреслення потенційних можливостей.

Ставлення до дітей з інвалідністю та їхніх прав на інклюзивну освіту залишається змішаним: дехто з ентузіазмом підтримує цю концепцію; деякі вчителі погоджуються з нею, але відчують, що їм не вистачає вмінь для того, щоб застосовувати теоретичні знання на практиці; а деякі педагогічні працівники відкрито заперечують ідею навчання дітей з інвалідністю у звичайних школах або класах. У багатьох випадках спостерігається недостатнє розуміння сутності інклюзивної освіти, особливо на практиці - але це явище характерне для усього світу, а не лише для України. Дослідження показало, що негативне ставлення до інклюзивної освіти більш розповсюджене у сільських школах. В цілому, склалося враження, що інклюзивну освіту розуміють як питання включення дітей з інвалідністю у звичайні школи, а не як комплексне покращення підходу до усіх учнів.

У багатьох випадках респонденти дослідження повідомляли, що школам бракує архітектурної доступності та допоміжного обладнання, хоча приклади змін на краще існують, що, знову ж таки, можна було б використати для інформування та стимуляції більших змін та їх поширення.

Деякі респонденти наводили приклади інклюзивного викладання та навчальних практик, орієнтованих на учнів. Мова йшла про диференційоване викладання, кооперативне навчання, створення

індивідуальних програм розвитку тощо. Однак, в цілому склалося враження, що навіть коли вчителі хочуть використовувати такі підходи, вони відчують, що в них не вистачає підготовки та потрібних умінь. Підтримка додаткових спеціалістів номінально наявна у деяких місцях, але більшість респондентів вважали, що такої підтримки спеціалістів замало. Асистенти вчителів, які можуть допомагати учням, які потребують додаткової підтримки, у звичайному класі, існують, але їх також замало і вони не завжди підготовлені належним чином. Не всі респонденти відчували, що освітні та соціальні служби «роблять достатньо» для підтримки інклюзивних підходів в освіті. І хоча деякі прогалини заповнюються громадськими організаціями, не усі знають, які види допомоги можуть бути наявні у їхній місцевості з інших джерел.

Загалом, спостерігався досить високий рівень обізнаності про права дітей та права, закріплені у КПОІ, а також у національному законодавстві України. Діти мають можливість дізнатися про права в рамках свого навчання. Деякі батьки та вчителі знають, що треба робити у випадку порушення прав їхніх дітей, але не завжди. Місцеві ГО в цілому не знали про процес підготовки альтернативного звіту про виконання КПОІ, але були зацікавлені дізнатися більше та долучитися до цієї роботи у майбутньому.

Відзначалися труднощі, з якими стикаються діти (їхні батьки та вчителі) на етапі переходу учнів до нової школи. Деякі респонденти розповідали про заходи, метою яких є допомогти дітям у цьому процесі, але більша частина вважала, що цей напрям роботи потребує більшої уваги. Серед іншого, потрібно знаходити способи допомагати дітям при переході з дому до школи, а не лише при переході з дошкільного закладу до школи (або з однієї школи до іншої). Діти розповідали про свою занепокоєність та страхи у зв'язку з такими перехідними етапами, в той час як деякі працівники освіти вважали, що ця проблема існує лише для дітей з інвалідністю, а не для усіх учнів.

Додатки

Додаток 1: План проведення дослідження у фокус-групах

Етап 1: Навчання та відпрацювання проведення обговорень у фокус-групах, січень-лютий 2016 року

На цьому етапі був розроблений графік проекту, узгоджено часові рамки та основні заходи.

Заплановано інтерактивний тренінг з розвитку навичок, практик та підходів, необхідних для проведення обговорень у фокус-групах, які будуть використовуватися модераторами для збору інформації на тему Конвенції ООН про права осіб з інвалідністю (КПІ) в Україні.

Тренінг щодо проведення обговорень у фокус-групах заплановано у Києві, а його практична частина, в рамках якої модератори дослідження випробують методику на практиці, - у Вінниці із залученням основних зацікавлених сторін (дітей, вчителів, батьків, місцевих органів освіти та ГО).

Етап 2: Обговорення у фокус-групах із зацікавленими особами на тему КПІ, березень 2016 року

Команди модераторів протягом березня проведуть бесіди у фокус групах з учасниками дослідження у Києві, Львові (захід України), Одесі (південь України) та Сєвєродонецьку (схід України). Інформація буде зводитися у Києві.

Етап 3: Складання звіту за результатами дослідження, квітень-травень 2016 року

Перший проект результатів дослідження у Києві, Львові, Одесі, Сєвєродонецьку та Вінниці буде завершений у квітні та редагуватиметься протягом травня.

Етап 4: Презентація звіту, червень 2016 року

В червні результати звіту буде представлено та обговорено у Києві.

Додаток 2: Розклад проведення дослідження

Вінниця

Вівторок, 1 березня 2016 року, м. Вінниця

Місце: ЗШ № 10, м. Вінниця

- Учні
- Вчителі

Місце: Готель «Оптіма»

- Батьки

Середа, 2 березня 2016 року, м. Вінниця

Місце: ГО «Відкриті серця»

- Представники громадських організацій
- Представники місцевих органів влади

Львів і Львівська область

Понеділок, 28 березня 2016 року, м. Львів

Місце: Львівський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти

- Вчителі
- Керівники шкіл

Вівторок, 29 березня 2016 року, м. Львів

Місце: СЗШ № 95, м. Львів

- Учні
- Вчителі
- Батьки

Середа, 30 березня 2016 року, м. Львів

Місце: Готель «Дністер»

- Представники місцевих органів влади
- Представники громадських організацій

Луганськ і Луганська область

Четвер, 7 квітня 2016 року, м. Лисичанськ (Луганська область)

Місце: ЗОШ № 14, м. Лисичанськ (Луганська область)

- Учні
- Вчителі
- Батьки

П'ятниця, 8 квітня 2016 року, м. Сєвєродонецьк (Луганська область)

Місце: Департамент освіти і науки Луганської облдержадміністрації

- Представники місцевих органів влади

Одеса та Одеська область

Четвер, 7 квітня 2016 року

Місце: ЗОШ № 2, м. Біляївка (Одеська область)

- Учні
- Батьки
- Вчителі

П'ятниця, 8 квітня 2016 року

Місце: Одеський обласний інститут удосконалення вчителів

- Вчителі
- Керівники шкіл

П'ятниця, 8 квітня 2016 року

Місце: Департамент освіти і науки Одеської ОДА

- Представники громадських організацій
- Представники місцевих органів влади

Київ

Понеділок, 11 квітня 2016 року, м. Київ

Місце: Інститут післядипломної педагогічної освіти Київського університету імені Бориса Грінченка

- Вчителі

Вівторок, 12 квітня 2016 року, м. Київ

Місце: Спеціалізована школа ім. З.К. Слюсаренка № 41 з поглибленим вивченням англійської мови, м. Київ

- Представники місцевих органів влади

Середа, 13 квітня 2016 року, м. Київ

Місце: СЗШ № 233, м. Київ

- Учні з інвалідністю та без інвалідності
- Вчителі
- Батьки

Четвер, 14 квітня 2016 року, м. Київ

Місце: СЗШ № 233, м. Київ

- Батьки дітей з інвалідністю

Додаток 3: Учасники тренінгу з проведення фокус-груп

Ім'я	Посада	Контактна інформація
Лариса БАЙДА	Начальник відділу нормативно-правового та юридичного забезпечення діяльності Національної Асамблеї інвалідів України, м. Київ.	тел.: +38 044 279-61-82 bayda@naiu.org.ua
Тарас ГОЛЕЙ	Завідувач ДНЗ № 1 «Калинонька», м. Івано-Франківськ; Тренер ВФ «Крок за кроком».	тел.: +38 095 170 03 19 kalynonka1@gmail.com
Наталія ГОЛОВКО	Заступник директора Вінницького обласного центру соціально-психологічної реабілітації дітей та молоді з функціональними обмеженнями «Обрій», м. Вінниця.	тел.: +38 097 230 2001 fotina_1711@i.ua
Тетяна ГРИЩЕНКО	Головний спеціаліст Управління дошкільної, загальної середньої та позашкільної освіти Департаменту освіти і науки, молоді та спорту виконавчого органу Київської міської ради (КМДА).	тел.: +38 067 997 55 81 t.hrysh4enko@ukr.net
Максим ДЖУМ	Голова Благодійного фонду «Планета добрих людей», м. Одеса.	тел.: +38 050 527 50 53 kp-planet@mail.ru
Світлана ЄФІМОВА	Старший викладач кафедри освітньої політики Львівського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти, м. Львів.	тел.: +38 097 382 61 50 efimovas@ukr.net
Наталія ЗАЄРКОВА	Методист Науково-методичного центру інклюзивної освіти, Інститут післядипломної педагогічної освіти Київського університету імені Бориса Грінченка, м. Київ.	тел.: +38 050 911 05 86 n.zaierkova@kubg.edu.ua
Тетяна КАМЕНЩУК	Директор навчально-методичного центру психологічної служби системи освіти Вінницької області.	тел.: +38 067 682 49 24 ktania@bigmir.net
Інна ЛУЦЕНКО	Науковий співробітник лабораторії інклюзивної освіти Інституту спеціальної педагогіки НАПН України, м. Київ.	тел.: +38 095 806 00 68 inna_ko@ukr.net
Олена РИБА	Завідувач Науково-методичної лабораторії мов та літератур національних меншин Кафедри методики викладання іноземних мов та мов і літератур національних меншин Одеського обласного інституту удосконалення вчителів, м. Одеса.	тел.: +38 097 060 21 12 el.ry71@gmail.com
Аліна ТРЕЙТЯК	Методист Науково-методичного центру інклюзивної освіти, Інститут післядипломної педагогічної освіти Київського університету імені Бориса	тел.: +38 097 841 26 06 a.treitiak@kubg.edu.ua

	Грінченка, м. Київ.	
--	---------------------	--

Додаток 4: Запитання для обговорень у фокус-групах

Вчителі

1. Чи вважаєте Ви свою школу інклюзивною? (Так, ні) Чому?
2. Які переваги має Ваша школа у зв'язку із запровадженням інклюзивної освіти?
3. Чи обговорюєте Ви з дітьми питання Конвенції ООН про права осіб з інвалідністю? У який спосіб?
4. Як забезпечується інклюзивний підхід для всіх дітей? Як забезпечуються їхні індивідуальні потреби?
5. Що Ви вважаєте перешкодами до запровадження інклюзивної освіти? (ставлення, середовище, політика, ресурси, практика)?
6. Чи отримували Ви підтримку для запровадження інклюзивного навчання? Де? Яку?
7. Що Ви зробили самостійно для вдосконалення своєї практики щодо використання інклюзивних підходів?
8. Якої підтримки (допомоги) ще потребуєте?
9. Три кроки для впровадження інклюзивної освіти і у вашій школі?
10. Що ще хотіли б додати?

Учні

1. Що Вам подобається (не подобається) у Вашій школі?
2. Що найбільше Вам подобається на уроці?
3. Чи подобається (не подобається) Ваш вчитель? Так/ні. Чому?
4. Чи є у Вас друзі?
5. Чи є діти, які потребують (Вашої) допомоги?
6. Як Ви їм допомагаєте?
7. Хто ще їм допомагає?
8. Чи проводите Ви разом вільний час? У який спосіб? Що Ви при цьому робите?
9. Чи знаєте Ви дітей, які не відвідують навчальний заклад? Чому вони не ходять до школи?
10. Чи всі діти мають однакові права?
11. Чи ображають дітей у Вашій школі? Переважно хто?
12. Коли Вас хтось образив, кому Ви про це скажете?
13. Що ще хотіли б додати?
14. Щоб ви хотіли змінити у вашій школі?

Батьки

1. Чи відвідує Ваша дитина навчальний заклад?
2. Чи знаєте Ви дітей, які не відвідують навчальний заклад? Чому?
3. Як Ви ставитесь до ідеї спільного навчання дітей (з інвалідністю і без інвалідності)?
4. Чи знаєте Ви про права своїх дітей на освіту? В яких законодавчих нормах про це зазначено?

5. Чи порушувалися права Ваших дітей на освіту? До яких інституцій Ви зверталися?
6. Які установи у місцевій громаді надають підтримку (допомогу) сім'ям, в яких виховуються діти з інвалідністю?
7. Як Ви думаєте, які є бар'єри у запровадженні інклюзивної освіти у Вашій школі, місцевій громаді?
8. Три кроки для впровадження інклюзивної освіти у школі, де навчається Ваша дитина?
9. Чи хочете Ви ще щось додати?

Представники громадських організацій

1. Чи чули Ви про існування Конвенції ООН про права осіб з інвалідністю? Чи використовуєте Ви її? У який спосіб?
2. Чи знаєте Ви, що Комітет ООН здійснює моніторинг виконання Україною положень Конвенції ООН про права людей з інвалідністю? У який спосіб?
3. Чи брали Ви участь у підготовці альтернативного звіту?
4. Чи знаєте Ви про права дітей на освіту? В яких законодавчих нормах про це зазначено?
5. Чи працюєте Ви у сфері впровадження інклюзивної освіти? У який спосіб?
6. Чи запитуєте Ви дітей, щоб дізнатися їхню думку про освіту та питання інвалідності?
7. Чи запитуєте Ви дітей з інвалідністю?
8. Чи погляди і думки дітей враховуються в Україні? (наприклад, щодо освіти, суспільства і т.д.)? Яким чином?
1. Що Ви можете зробити, щоб це відбулося?
9. Що Ви вважаєте бар'єрами у запровадженні інклюзивної освіти у школі, місцевій громаді?
10. Ваші три кроки у запровадженні інклюзивної освіти у місцевій громаді?
11. Чи хочете Ви ще щось додати?

Представники місцевих органів влади

1. Як Ви розумієте, що таке «інклюзивна освіта», хто такі «діти з особливими освітніми потребами»?
2. Чи знайомі Ви із Конвенцією ООН про права осіб з інвалідністю? А зі статтями 7, 8 та 24 Конвенції? Як Ви її виконуєте на місцях?
3. Що Ви знаєте про права дітей на освіту? В яких законодавчих нормах про це зазначено? Як Ви її виконуєте?
4. Чи впроваджуєте інклюзивну освіту? У який спосіб? (додаткові навідні запитання щодо п'яти бар'єрів)
5. Чи навчалися Ви питанням інклюзивної освіти? Якщо так, то де?
6. Як враховується запровадження інклюзивної освіти в регіональних стратегіях (програмах, планах) розвитку?
7. Як було профінансовано інклюзивне навчання місцевим бюджетом?
8. Чи забезпечується міжвідомчий підхід у запровадженні інклюзивного навчання? У який спосіб?

9. Чи погляди і думки дітей враховуються в Україні? (наприклад, в освіті, суспільстві) Що Ви можете зробити, щоб це відбулося?
10. Що Ви вважаєте бар'єрами у запровадженні інклюзивної освіти у школі, місцевій громаді?
11. Ваші три кроки у запровадженні інклюзивної освіти у місцевій громаді?
12. Чи хочете Ви ще щось додати?

Додаток 5: Консультант EENET

Консультантом, який проводив тренінг з обговорень у фокус-групах та супроводжував перше пробне дослідження ВФ «Крок за кроком» у Вінниці, був Дункан Літл. Він є директором компанії суспільних інтересів EENET.

Дункан Літл - duncanlittle@eenet.org.uk

Дункан - кваліфікований вчитель, який і досі викладає в інклюзивному середовищі у Лондоні (Великобританія). Він спеціалізується на навчанні учнів з розладами поведінки та іншими комплексними потребами, а також дітей біженців та дітей з лінгвістичних меншин. Крім Великобританії, він має досвід викладання в Африці. В минулому Дункан працював на міжнародні організації, такі як «Save the Children», а зараз є міжнародним консультантом з питань інклюзивної освіти і співдиректором EENET, у якості якого працює у проектах з такими організаціями, як «Diakonia», «Fambul Tok», Міжнародна організація інвалідів, Норвезька асоціація осіб з вадами розвитку, Норвезька асоціація людей з інвалідністю, ФВС, «Save the Children», «Sightsavers» та ЮНІСЕФ. В нього багатий практичний досвід, що охоплює понад 28 років роботи. Дункан проводив дослідницькі та аналітичні проекти у таких країнах, як Угорщина, Ліберія, Лівія, Нігерія, Сьєрра-Леоне, Танзанія, Уганда, Великобританія та Зімбабве. Пан Літл проводив навчальні семінари з інклюзивного навчання у Камбоджі, Індонезії, Кенії, Ліберії, Лівії, Македонії, Палестині, Сьєрра-Леоне, Україні, Занзібарі та Замбії.

Додаткову інформацію про EENET можна отримати:

- **На веб-сайті:** www.eenet.org.uk
- **Замовивши друковані матеріали:** <http://shop.eenet.org.uk>
- **У Facebook:** www.facebook.com/pages/EENET-Enabling-Education-Network/50837772141
- **У Twitter:** [@GlobalEENET](https://twitter.com/GlobalEENET)